

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ІМ. О.О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ТРАВЕНЬ
ЧЕРВЕНЬ

2019

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Тараненко О. О. Нові тенденції в поширенні елементів російської мови в корпусі й текстах української літературної мови. II.	3
	Зимовець Г. В. Мовна компресія в ергонімії: чинники та форми вияву.	25
	Орел А. С. Витоки праслов'янської фонології (підсистема консонантизму): лінгвоісторіографічний аспект	38
	Ніколаєнко Л. І. Походження й семантичний розвиток назв заздрості в польській, російській та українській мовах	46
	Москаленко Л. А. Сакральність і сакралізація в середньополіських говірках Чорнобильської зони I.	56

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Лучик А. Тимошук Р., Сосновський В., Яскот М., Ганошенко Ю. Лексикон польської та української активної фразеології	72
Лучик В. Шульгач В. П. Нариси з праслов'янської антропонімії.	75
Космеда Т., Янчура Д. Mytnik I. Imiennictwo ziemi chełmskiej w XVI–XVII wieku.	79

CONTENTS	Taranenko O. O. New tendencies in spreading of the Russian elements in the corpus and texts of Standard Ukrainian. II.	3
	Zymovets H. V. Business name compression: factors and forms of manifestation	25
	Orel A. S. The origins of the Proto-Slavic phonological system (the consonant subsystem): a linguo-historiographical aspect.	38
	Nikolayenko L. I. The origin and semantic evolution of names denoting envy in Polish, Russian, and Ukrainian. . .	46
	Moskalenko L. A. Sacrum and sacralization in the Mid-Polissian dialects of the Chornobyl zone. I.	56

REVIEWS AND ANNOTATIONS

Luchyk A. Tymoshuk R., Sosnowski W., Jaskot M., Hanoshenko Y. A lexicon of Polish and Ukrainian active phraseology.	72
Luchyk V. Shulhach V. P. Essays on Proto-Slavonic anthroponymy.	75
Kosmeda T., Yanchura D. Mytnik I. Imiennictwo ziemi chełmskiej w XVI–XVII wieku.	79

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В ПОШИРЕННІ ЕЛЕМЕНТІВ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В КОРПУСІ Ї ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. II¹

У статті розглядаються українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі (кінець XX — початок XXI ст.), які характеризуються певним ослабленням впливів російської мови на українську й, навпаки, посиленням впливів української мови на російську (в Україні), більшою увагою українськомовної спільноти до проблем національної самобутності української мови (з «відштовхуванням», зокрема, від російської мови). До аналізу залучено як власне запозичення з російської мови в корпусі української літературної мови, так і російськомовні текстуальні вкраплення в структурі українського мовлення, їхні семантичні, стилістичні, прагматичні функції.

Ключові слова: українсько-російські мовні контакти, сучасна українська мова, російська мова в Україні, мовні запозичення, мовні вкраплення, українізм, російізм.

2.3. Невиправдане калькування і гіперкоректне відштовхування як інші (приховані) наслідки масованого впливу російської мови. Якщо, з одного боку, вже можна говорити про певне обмеження прямих впливів російської мови на свідомість носіїв української мови й, відповідно, на стан УЛМ у цілому, то, з другого боку, слід констатувати певне зростання прихованих впливів з боку цієї ж мови — у вигляді непотрібного калькування та гіперпуризму.

2.3.1. Невиправдане калькування одиниць російської мови — замість одиниць, уже наявних в українській мові. Уникаючи в ужитку одиниць і явищ, подібних до відповідних елементів російської мови, — там, де в останній уже виробилася певна структурна однотипність уживання і/або творення тих чи інших одиниць / елементів, — відповідну однотипність мовці нерідко мимовільно хочуть бачити і в українській мові, хоча вона може мати для цього вже наявні інші, хоча й структурно неоднотипні засоби. Унаслідок цього відбувається механічне вирівнювання структурного оформлення певного ряду одиниць української мови з дзеркальним «припасовуванням» їх під відповідний зразок російської мови. Так, у загальному руслі активної тепер заміни прикметників дісприкметникового походження на **-чий** новоутворюваними формами на **-льний** мовці автоматично можуть поширювати цю тенденцію й на ті випадки, де в українській мові вже існують відповідні одиниці іншого творення. Наприклад, реагуючи на вживання авторами

¹ Початок див.: *Тараненко О. О.* Нові тенденції в поширенні елементів російської мови в корпусі й текстах української літературної мови. I // *Мовознавство*. — 2019. — № 2. — С. 3–32.

однієї з поміщених у номері публікацій форми *домінуючий*, редакція газети подає таку примітку: «Калька з російської — *доминирующий*. По-українсько-му — *домінувальний, переважальний*» (С, 1993, ч. 4), хоча, як відомо, в українській мові вже існують у цьому значенні слова *домінантний, переважний* (форму *домінувальний*, до речі, подано вже і в СУМ-20). Інший приклад — у межах також активної нині тенденції до заміни форм відносних прикметників із суфіксом **-очн-** формами із суфіксом **-ов-**: не *оціночний*, а *оцінко-вий* — це примітка від редколегії щодо вживання слова *оціночний* в одному авторському тексті (див.: Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка»: № 620: Проблеми української термінології. Л., 2008, с. 296), хоча в українській мові є цілком нормативне *оцінний*.

Особливо помітно це явище привертає до себе увагу в різних випадках автоматичної заміни конструкцій з прийменником *по* конструкціями тільки з прийменниками *з* або *за* — навіть там, де українська мова вже виробила для цього, наприклад, конструкції *з для* (пор.: «виборча діляниця *з виборів* міського голови»), *на* (пор.: «витрати *з проектування й спорудження* пам'ятника»: ВЗ, 18.07.2002), *через* (пор. «заподіяння смерті *з небалості*»), а найчастіше *щодо*: пор., наприклад, «заходи *із забезпечення* миру», «робота *з ліквідації* ям на дорогах», «Спецслужби роблять зусилля *з дестабілізації* обстановки в республіці» (УП, 8.02.2017), «план *із відновлення* миру», «переговори *з формування* парламентської коаліції, *з продажу* компанії».

Таким чином, у подібних намаганнях «утекти» від російської мови мовцям так і не вдається остаточно позбутися її впливів.

2.3.2. Поряд з бездумним наслідуванням зразків російської мови (див. 2.1.4) стали помітніше виявлятися й мимовільні гіперкоректні відштовхування від них — **явища хибного (наївного) гіперпуризму**. Так, у сучасному мовному вжитку значно активізувалося вживання ніби «більш українських» форм привітань *Доброго дня!* і *Доброго вечора!* — у формах род. в., з відповідним обмеженням традиційних форм з наз./знах. в. *Добрий день!* і *Добрий вечір!* (це відбувається, безперечно, за зразком уже усталеної форми род. в. *Доброго ранку!* з відштовхуванням від рос. *Добрый день!*, *Добрый вечер!*, а також *Доброе утро!* і позанормативного в українській мові *Добрий ранок!* — у формі наз.-знах. в.), наприклад: «*Доброго вечора!* — *Доброго дня!*» («Студія 1+1», ТСН, 16.04.2008: діалог між ведучою програми та її співрозмовником). Якщо досі в питаннях культури української мови звертали увагу саме на небажаність звороту *Добрий ранок!*, то тепер уже лунають застереження й щодо явища протилежного плану — надуживання зворотами *Доброго дня!* і *Доброго вечора!*², адже немає жодних підстав відмовляти в «українськості» традиційним формам цих вітань з наз./знах. в. (крім тривалої традиції вживання, на їх користь свідчать і вже лексикалізовані саме на їхній основі форми *Добридень!* і *Добридень!*, а також з інверсією компонентів: *День добрий!*). Якщо досі «боролися» з ненормативним уживанням слів *виключний, виключно* у зворотах на зразок «людина *виключних* здібностей», «він *виключно* пунктуальний» (як кальок рос. *исключительный, исключи-*

² Пор. застереження щодо небажаності в цих зворотах форми род. в.: «*Добридень <...>, добрий день, добрий вечір, <...>* рідко: *доброго дня, доброго вечора*» (ЕС-СУМ, т. 1, с. 343); «Чомусь замість традиційних українських *добрий день (добридень), добрий вечір (добридень)*, *на добраніч (добраніч)* запроваджуються сумнівні новотвори *доброго дня, доброго вечора, гарної ночі*» (Св. Єрмоленко, О. Пономарів. Слово мовлене і писане. — ГУ, 8.06.1993, с. 6).

тельно у цьому значенні, нормативними відповідниками до яких є укр. *винятковий, винятково*), то тепер уже часто уникають уживання цих слів і в іншому значенні — «який поширюється тільки на кого- або що-небудь», також замінюючи їх на *винятковий, винятково*, наприклад: «*виняткова* власність держави на землю», «це *виняткове* право Президента», «*виняткова* економічна зона» (СУМ-20, т. 6, с. 324), «Опозиція <...> вимагає від влади дотримуватися Конституції і забезпечувати *винятково* (тобто «тільки, лише». — О. Т.) особисте голосування депутатів Верховної Ради» (УМ, 14.12.2012, с. 8), «Закон зобов'язує вказувати ціни на товари та послуги на території України *винятково* в національній грошовій одиниці» (УМ, 8.11.2012, с. 3), «Дієтологи рекомендують його (один із сортів сиру. — О. Т.) вживати не дітям, а *винятково* дорослим» (УМ, 21.03.2013, с. 14), «Ми ще раз заявили, що процес має *винятково* політичний характер» (Е, 22.03.2012, с. 2), «Дорогу переходжу *винятково* по переходу» (ГПУ, 22.02.2013, с. 11), тобто ніби «як виняток». Пор. також уживання звороту *не виняток* замість *не виключено*: «Він був власником спортивного клубу, проте *не виняток*, що він мав і іншу власність» («Студія 1+1», ТСН, 7.04.2016: ведуча програми).

Подібне відштовхування від російської мови призводить навіть до таких курйозних випадків у дусі «народної етимології» і продовження практики творення «слів-привидів» в умовах масової українсько-російської двомовності (див. також 2.1.4), як форма *тілець*, що досить помітно поширилася в 90-х роках у ЗМІ в астрологічних прогнозах замість *телець* (ст.-сл. *тельць* «теля, бичок», пор. укр. *теля*), очевидно, з помилковим виведенням цього слова від *тіл-о*: «Овен і тверезий спочатку діє, а потім думає. *Тільців*, які випили, слід боятися» (Час, 4.01.1997), «*Тілець* наділить силою в житті» (Б. Списаренко. Пектораль зодіаку: вінок сонетів. — ЛУ, 13.02.1997), «*Тілець* — знак зодіаку» (газ. «Гульвіса», м. Львів, 1997, № 18). Поступово ця форма стала все ж таки виходити з ужитку (хоча див., наприклад: газ. «Край Кам'янецький», м. Кам'янець-Подільський, 8.10.2010).

З-поміж особливо помітних явищ гіперпуризму у відштовхуванні від російської мови слід відзначити також явне обмеження у вжитку в сучасному мовленні, наприклад, слів *хороший*, присл. *хороше, добрий*, присл. *добре* (у конкуренції з дедалі активнішими в ужитку *гарний, гарно*)³, *чудо* (у конкуренції з *диво*: *економічне диво, сім див світу*, щодо явищ релігійної сфери: *диво Господнє, Різдва́ні дива*; у похідних: *диводійний*, тобто чудотворний, *Миколай Дивотворець*), слів з основою *роб(от)* (у конкуренції зі словами з коренем *прац'*: *випрацювати вміння, свій стиль, новий підхід, невипрацюваність правописних норм, розпрацювати новий проект, пропрацювати всі справи*); у морфології: прагнення, наприклад, до уникання займенникової форми їх на користь *їхній* — не тільки в присвійному значенні («чий?»), що

³ Наприклад, у перекладних текстах: рос. «— Не плачь, моя хорошая!» (мати до дочки) / укр. «— Не плач, моя *гарна*!», «— Хороший мой!» (жінка, жаліючи, до дитини) / «— *Гарний мій*!» (т/к «Україна», к/ф «Тихий Дон»: в українських субтитрах, 21–22.01.2006); рос. «— Ах ты, моя хорошая!» (дорослий брат дорослій сестрі в телефонній розмові після тривалої розлуки) / укр. «— Ах ти, моя *гарненька*!» (т/к ТВі, к/ф «Ошибка резидента», 7.06.2009); «*Гарний*» — переклад назви американського к/ф «The good» (т/к «Кіно», 14.04.2008); «Ці слова можна трактувати як *гарно*, так і погано» (т/к «5», «5 копійок», 6.03.2004: один з учасників); «Все буде *гарно*» — переклад назви російського т/ф «Всё будет хорошо».

цілком зрозуміло, а й в об'єктному («кого / чого?»): «політика великих держав щодо малих, спрямована на їхнє економічне завоювання».

У своєму наївному вияві такі гіперпуристичні тенденції захоплюють навіть одиниці, не тільки безумовно питомі, але й семантично не дублетні щодо тих, що їх визнають небажаними: наприклад, випадки на зразок *діжка* замість *бочка* (*порохова діжка, діжка вина, бензину, діжка квасу* — про автоцистерну для вуличної торгівлі), *віл* замість *бик* (*Рік Вола*) та ін.

Відзначені мовні факти, як і відповідні явища мовної свідомості, — це загалом зрозуміла реакція суспільства на попередній тривалий період недостатньо самостійного розвитку та соціально й стилістично обмеженого функціонування української мови в умовах тиску з боку російської мови, але безперечним є й той факт, що в багатьох своїх виявах вони є наслідком незнання з боку широких мас мовців реальної української мови у всій її історичній, територіальній і функціональній повноті, свідченням вагань і сумнівів значної (переважної?) частини українськомовного соціуму щодо свого знання «справжньої» української мови. Вплив російської мови на свідомість носіїв української мови, таким чином, лишається й тут, але вже не як прямий, а як прихований.

3. Російськомовні вкраплення в структурі українського мовлення.

Активізація взаємодії між українською і російською мовами в сучасній Україні стимулює взаємопроникнення не тільки власне запозичень до структури кожної з них, а й широкого ряду усвідомлюваних вкраплень мовою оригіналу на рівні мовлення. Якщо в плані власне запозичування впливи, як і до цього, здійснюються в основному з боку російської мови (насамперед, звичайно, російської мови метрополії), незважаючи на інтенсифікацію проникання елементів української мови до інвентарю місцевого варіанта російської мови («української російської»), то в площині іншомовних мовленнєвих вкраплень такої явної кількісної диспропорції між цими мовами немає. Такі включення, по-перше, відбивають, як і власне запозичення, загальний культурний вплив однієї мови на носіїв іншої мови — у тих випадках, що не співвідносяться саме (тільки) з чимось «українським» або чимось «російським», коли одиниця, уривок з тексту тощо іншої мови просто краще, на думку мовця, підходять для відповідної ситуації або взагалі тільки вони спадають йому на думку (наприклад, уживання в російському мовленні укр. *«незлим тихим словом»* або в українському — рос. *«первым делом — самолёты»*: див. 3.1.4). По-друге, у тих випадках, коли маються на увазі саме «українське» і саме «російське» (таких випадків більше, в усякому разі вони більше привертають до себе увагу), використання таких включень відбиває цілком природне прагнення мовця до встановлення ніби повнішої відповідності між змістом (Україною, українцями та їхніми відмітними ознаками або ж Росією, росіянами та їхніми ознаками) і однією з його форм (відповідно українською і російською мовами).

Іншомовні вкраплення в текст можуть використовуватися з власне номінативною (з добором назви, яка видається мовцеві кращою, адекватнішою у відповідних випадках або є для нього і єдиною, оскільки він не може підібрати «своїї рідної»), комунікативною (для встановлення повнішого контактування зі співрозмовником, аудиторією) і стилістично-оцінною (з широким діапазоном у межах останньої від добродушно-жартівливої до в'їдливо-саркастичної конотацій) та прагматичною функціями — з увиразненням або переважно власне національно-мовного, або переважно соціального аспек-

тів таких включень. Якщо вкраплення із суто номінативною та комунікативною функціями, а також у стилістичній функції легкого жарту, незлої іронії свідчать про наявність у свідомості представників обох мовних спільнот тенденцій до «притягування», то з увиразнюванням «чужості» іншомовного елемента — в разі вияву несхвального ставлення, гіркої або в'їдливої іронії, сарказму — це вже не стільки вплив однієї мови на іншу, скільки реакція носіїв останньої на це явище у відносинах між цими мовами — як його неприйняття, прагнення до його відторгнення, тобто вияв тенденції до «відштовхування».

Випадки стилістично-оцінного / прагматично спрямованого передавання вимови (написання) одиниці іншої мови як її усвідомлюваного або й навмисного неперекладання, які супроводжують постійні взаємні претензії щодо державної політики, ідеології, культурних особливостей і мовної практики «іномовних» опонентів і виражаються як несхвальне, неприязне ставлення до позначень відповідних реалій у кожній із цих мов і до самих мов у цілому, особливо різко виділяються в дискурсах обох сторін⁴. Фактор такої «навмисності» може посилюватися неточним (власне, спотвореним) цитуванням, на письмі — передаванням звуків однієї мови графічними засобами іншої мови, тобто вживанням слова як фонетичного (графічного) варваризму в тканині іншої мови.

Слід водночас мати на увазі й те, що та сама одиниця однієї мови може використовуватися носіями іншої мови з різними функціями.

Серед значної кількості російських / українських вкраплень, які простежуються в сучасних українськомовному / російськомовному дискурсах, уже можна констатувати наявність певного набору більш-менш усталених «дуже українських» або «дуже російських» слів, зворотів, що їх використовують особливо часто⁵.

3.1. Переважно власне національно-мовний аспект російськомовних вкраплень.

3.1.1. Вкраплення з основною номінативною функцією:

а) для власне номінативних потреб (у разі відсутності української назви або незнання її мовцем), що нерідко супроводжується метамовними коментарями на зразок «як кажуть росіяни», «те, що в російській мові називається...» і под.), наприклад: «Назвалися Європейською партією, так відповідайте <...> *“Назвался груздем, полезай в кузов”*, як каже російське <прислів'я. Не знаю, як це буде в українській мові> (т/к «ТВі», «Правда Романа Скрипіна», 25.02.2010: розмова ведучого з політиком М. Катеринчуком);

⁴ Пор., наприклад: «У російськомовних газетах поширеним стало залишати українське написання найбільш нелюбимих слів і словосполучень» (Сулима Н. М. «Разучите эту мову...» // Полилог.— М., 2001.— № 1.— С. 49). Аналогічне явище характеризує й мову українськомовних ЗМІ (в основному, безперечно, уже як реакція на відповідне явище в російському мовленні). Так, у редакційному коментарі до однієї публікації так сказано щодо таких її мовних особливостей: «Витримуємо також написання окремих російських висловів без перекладу українськими літерами (так само, як порою в російській мові не перекладають нашу *незалежність* і *самостійність* у “независимость” та “самостоятельность”, а, ніби глузуючи, відтворюють як *“нэзалэжнэсьць”* і *“самостийносьць”*)» (Березіль, 1996, № 5–6, с. 116–117).

⁵ Пор. подібне використання одиниць російської і білоруської мов у структурі відповідно білоруського й російського мовлення в сучасній Білорусі: Мечковская Н. Б. Белорусский язык : Социолнгвист. очерки. — München, 2003. — С. 41–43.

б) для передавання інформації національно-етнографічного характеру: це етнографізми, регіоналізми, історизми, які не ввійшли до лексичного складу української літературної мови, хоча й не мають у ній точних відповідників (наприклад, *і́зба*), і які простежуються в українському мовленні значно менш помітно (якщо не брати до уваги при цьому, звичайно, російські власні назви), ніж українськомовні вкраплення в структурі російського мовлення (на зразок: «Ехатъ из Ивано-Франковска в Буковель — одно удовольствіе. <...> “Потічки”, горы, маленькіе деревянныя домики <...>». — ГПУ, 22.12.2005). Це можна пояснити тим, що реалії російської дійсності відомі носіям української мови набагато краще (в усякому разі так було в межах СРСР), ніж українські реалії жителям Росії, тому їхні назви досить швидко позбуваються (позбувалися) статусу екзотизмів і стають (ставали) власне запозиченнями, тобто фактами української мови, а не тільки мовлення.

3.1.2. Вкраплення з функцією мовного реалізму — як прагнення мовця (автора) максимально повно відтворити особливості мовлення когось-будь, наприклад: «Ой, *спасибочки*, — подякували дамочки <...>»; — *Здрас-ті, здрасті*, — скоромовкою Яковченко» (ЛУ, 29.06.2000, с. 8), «— Він як тверезий, то нічого, а як п'яний — *неуправляемый*» (ГПУ, 26.12.2012, с. 5). Така настанова на досягнення мовного реалізму дуже виразно простежується, зокрема, в стилістиці мови «Газети по-українськи». В одних випадках у такого роду вкрапленнях тут послідовно відтворюється російське мовлення описуваної дійової особи (журналіст може відзначати це у своєму коментарі, але може й не відзначати), наприклад: «— С утра из дома выхожу на улицу, и такое ощущение, что тут теплее, чем в квартире. Дома постоянно ходим одетые, — розкаже у вівторок 27-річна Оксана Соловей» (21.11.2012, с. 3), «Десятки водіїв намагаються випхати свої машини з кучугур <...> — Уважаемые водители! Канистр, бутылок, леек — нет. Даже для себя и “на минуточку”, — у гучномовець кричить оператор автозаправки» (27.03.2013, с. 2). Хоча частіше в цьому разі російське мовлення газета подає все-таки в українському перекладі, наприклад: «— Тягніть владу й будете у владі! Наші люди стануть главою землі на всіх рівнях, і скажіть, що я не правий, — говорить Аделаджа російською» (12.02.2013, с. 4). У більшості ж подібних випадків газета практикує відтворення фрагментів українсько-російських «суржикових» текстів, причому це робиться звичайно без відповідних авторських чи редакційних коментарів, так що читач має сам здогадуватися, де у відповідному фрагменті мовлення одиниці української і де російської мови, наприклад: «— Стараюсь кормити її правильно — салатіки, кашки, — каже 29-річна Галина. — Вже пару місяців як приходить зі школи, а трусики запачкані» (18.12.2012, с. 9), «— Сотрясеніе було, на губу шви налажували, в больниці лежав. А в міліцію звернувся — ні привіта, ні отвста» (26.12.2012, с. 5). Рідше до практики відтворення українсько-російського «суржику» вдаються деякі інші з обстежуваних газет, наприклад: «— А я не хочу слухати ваших п'яних віршів, — квапливо заперечив сержант. — Я при ісполненіі, і, якщо не бажаєте втрапити у патрульну машину, йдіть собі додому. Всьо. Разговор окончен» (ЛУ, 13.04.2000, с. 8).

Це можуть бути цитування тих чи інших записів, написів, навіть з офіційно-ділової документації, або подання фотокопій з них. Наприклад, наведення уривків з «Постанови про порушення адміністративного провадження»: «*притягнений по кримінальній справі № 56–834 в якості обвинуваченого в злочині*», «*не дивлячись на те що <...>*» (замість *незважаючи на...*), «*при-*

ймаючи до уваги факт» (замість беручи до уваги), «проведеною перевіркою встановлено слідує» і под. (КВ, 20.11.1998, с. 17), «У “Протоколі огляду затримання транспорту” без дати працівник Котовського ВДАІ написав: “Пошкодження: тріщина на лобовому склі, розбит правий повторитель поворота заднього крила і правая передня дверь, існуюча деформації. Сдал: NN. Протокол составив: NN”» (Сл. Пр., 14.05.2009).

3.1.3. Вкраплення, що свідчать про невміння або небажання мовця перемикати мовний код. Найвиразніше вони виявляються, очевидно, у випадках цитування російською мовою фрагментів текстів, створених іншими мовами або взагалі таких, що прямо не асоціюються з російською мовою, російською культурою. Якщо використання російського мовлення в разі цитування у формі прямої мови ще можна пояснити просто прагненням мовця до його якомога точнішого відтворення (див. 3.1.2) — при тому, що українські слухачі або читачі загалом достатньою мірою володіють російською мовою й, безперечно, зрозуміють його, то в інших випадках тут відчувається елементарний брак навичок автоматичного перемикавання мовних кодів. Практика цитування російською мовою іншомовних (не російських) джерел лишається досить помітною в мовленні українськомовної частини суспільства, в українськомовних текстах, оскільки крім того, що така література перекладалася в СРСР в основному на російську мову, російська мова й російськомовна атмосфера взагалі були панівними в суспільстві й вивільнення з-під цього мовно-культурного впливу відбувається повільно (раніше в такий спосіб, зокрема, широко цитували класиків марксизму: «Як сказав Карл Маркс, “бытие определяет сознание”»). Наприклад: «— Як казав не модний тепер класик Карл Маркс, “практика — это критерий истины”» (Генеральний прокурор України Ю. Луценко під час зустрічі з керівниками органів прокуратури України: т/к «NewsOne», 23.06.2017); «Німецький філософ і поет Ніцше писав, що “нет смысла ходить с повернутой назад головой. В таком положении обязательно попадешь в яму”» (П. Киричок, літературознавець. — ЛУ, 1.10.1992); «— Ми пам’ятаємо: “Германия — для немцев”, “Хочу ребенка от фюрера”» (О. Гриценко, політик. — Т/к «Україна», ток-шоу «Шустер Live», 24.09.2009); «— З таким самим успіхом (як і щодо референдуму про вступ України до НАТО. — О. Т.) можна проводити референдум на тему “Есть ли жизнь на Марсе?”» (з виступу Президента України В. Ющенка на одному міжнародному форумі в одній з країн Західної Європи. — «Студія 1+1», ТСН, 28.02.2008); «<...> все робиться згідно з гаслом єзуїтів “Для достижения цели все средства хороши”» (із заяви групи козаких отаманів: УС, 13.06.1996); «Из ничего не выйдет ничего (Лукреций)», «Нас никогда не обманывают — мы обманываемся сами (И. Гете)» і т. ін. (крилаті вислови як епіграфи вгорі на газетних сторінках: українськомовна газ. «Мукачево», липень 2009 р.). Переважно російською мовою цитуються уривки із церковнослов’янських текстів, пор. іронізацію з цього приводу в українськомовних ЗМІ: «Голова ВР (О. Мороз. — О. Т.) продемонстрував у Львові своє знання Біблії, вдало її цитуючи, хоч і російською мовою» (ЗВУ, 6.08.1994). У мовленні «простих» людей — носіїв нелітературної української мови є, безперечно, значно більше шансів почути, наприклад: «*Лучше пожже, чем (чим) нікогда*», ніж український відповідник цього вислову; «90-річна Ганна Артеменко з Вінниці за все життя не випила ні грама алкоголю. — Ні горілки, ні вина, ні пива. Навіть поняття не маю, що то таке, — каже Ганна

Степанівна. — <...> Ще потихеньку пораюся на городі. Як кажуть, *двіженіє — жизнь*» (Т. Щербатюк. — ГПУ, 2.04.2010).

Лишається все ще помітним явищем навіть у мовленні українськомовних інтелігентів переповідання російською мовою (тобто мовою, якою це було почуто) анекдотів, особливо репліки дійових осіб (тут, звичайно, не йдеться про випадки, коли використання російської мови пов'язане зі збереженням гри слів, відсиланням до певних прецедентних російськомовних текстів тощо): «Приходить хворий до лікаря й каже: — *Доктор, я тей*. — А лікар йому: — *Ви артист, режисьор, художник?* — *Нет*» (Богдан Бенюк, актор Київського національного театру імені Івана Франка. — Т/к «СТБ», програма «Фотограф», 21.06.1998); «— Ой-ой, це як в тому анекдоті: — *А есть ли у вас непроданные женщины?* — *Есть, месье, но они стоят очень дорого*» (Тарас Чорновіл, народний депутат ВР, коментуючи версію про ймовірну готовність однієї з фракцій ВР увійти до коаліції з іншою фракцією, як тільки остання зробить їй таку пропозицію: «Студія 1+1», ТСН, 9.02.2010).

3.1.4. Вкраплення з основними експресивно-образними та прагматичними функціями. Так, у структурі українського мовлення досить помітно виявляються:

а) російські фразеологізми, крилаті слова, назви літературних творів і кінофільмів, уривки з творів художньої літератури, пісень, переважно радянського періоду, тощо (з їхніми можливими трансформаціями), особливо в назвах газетних публікацій, наприклад: «О, сКОЛЬко нам открытий чудных <...>» (УМ, 31.08.1996: обігравання прізвища канцлера ФРН Г. Коля і рядка з поезії О. Пушкіна); «Команда молодости нашей» — назва одного з виборчих блоків під час виборів до ВР 1998 р. (це назва популярної в радянський час пісні О. Пахмутової на слова М. Добронравова). Слід відзначити, що в хронологічних межах другого підперіоду сучасного етапу українсько-російських мовних контактів (від 2014 року) це явище виявляє тенденцію до звуження (це помітно, зокрема, в матеріалах газети «Україна молода», у заголовках публікацій якої такого роду вкраплення були не рідкістю: див. також п. 2.1.3);

б) у розмовному мовленні — ті чи інші російські слова й звороти з жартирливими або іронічними конотаціями на зразок: «*Ему сказала я: "Всего хорошего!"*» (з популярної радянської естрадної пісні), «*Поздно, Соня, пить боржом*» (з анекдоту). Ця лінія завжди простежувалася, зокрема, в розмовній мові українських інтелігентів. Ю. Шевельов, торкаючись підґрунтя цього явища, відзначав: «Брак українського міського сленгу інтелігенція частково компенсувала тим, що вкраплювала в розмову російські слова й вирази, надаючи їм іронічного відтінку», «За цим також крилося приховане бажання принизити російську мову, добре відома звичка залежних народів брати на приховані глузи тих, від кого вони залежать»⁶;

⁶ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : Стан і статус. — [Б. м.] : Сучасність, 1987. — С. 263; пор. також: « <...> І не все, що ми зазвичай тавруємо як "суржик", ним є. Одна річ — мовна нерозбірливість, нерозвиненість, брак смаку, полон вульгарної мовної стихії. Інша річ — свідоме використання (в міру, в потребі, зі смаком) русизмів та інших макаронізмів задля досягнення зображального і стилістичного ефекту. Не тільки в літературі, а й у живому спілкуванні. Скажімо, досить часто в колах української інтелігенції, особливо мистецької, можна почути навмисне вжиті російські вирази — в іронічному контексті, з інтонаційно-стилістичним знаком відстороненості; в деяких випадках

в) окремі експресивні вкраплення, що поширюються в розмовному мовленні та через українські ЗМІ, — «влучні», «дотепні» словечка з російської мови, наприклад жарт. *бабушкофон* — мобільний телефон ніби для літніх людей (з більшим шрифтом, великими кнопками). Це, зокрема, ірон. «*батька*» («*бацька*») або вже українізоване (скальковане) «*батько*» — про президента Білорусі О. Лукашенка: «“*Батька*” Лукашенко російським генерал-губернатором бути не хоче. А президентом?» (ВК, 13.03.1997), «“Слов’янський базар” відкрили сам “*батька*” і Юрій Лужков» (Д, 24.07.1998), «*Бацьку* захищать внутрішні війська (заголовок). Олександр Лукашенко готовий застосувати силу, щоб не допустити “югославського варіанта”» (О. Комарчук. — П, 3.08.2001), «Комбайни від “*бацьки*” селяться в Хмельницькому. Білоруське об’єднання «Гомельсільмаш» до жнив закінчить створення спільного підприємства із виробництва комбайнів в Україні» (УМ, 10.06.2003, с. 3), «Першим прибув президент Киргизстану Аскар Акаєв. За ним — білоруський “*батько*” Лукашенко» (т/к «Новий», «Репортер», 28.02.2002). Це слово, звичайно, не можна вважати власне білорусизмом в українській мові (навіть у формі «*бацька*»), воно є одним з виявів зверхньо-глузливого ставлення у відповідних колах сучасного російського суспільства до тих чи інших реалій і атрибутів державності колишніх «національних» республік СРСР. Ось цілком обгрунтована критика зловживання цим словом: «Не Лукашенка ми критикуємо за авторитаризм, додаючи до його прізвища чудне і глузливе в українських текстах слово “*бацька*”, а насамперед саму білоруську мову незаслужено принижуюмо, коли виставляємо її ніби нерозривно злиною з негативним образом білоруського президента. Нічого абсурднішого не може бути в даному разі, бо президент Білорусі якраз білоруською мовою не розмовляє!» (А. Бибик, читач, м. Полтава. Білоруси не винні. — ЛУ, 19.04.2001);

г) одиниці російської мови з передаванням їх засобами української графіки — для підкреслення стороннього щодо України характеру як російської дійсності, так і російської мови, наприклад: «Ось як бачить ситуацію один із російських авторів — Сергій Кортунов. В статті під вимовною назвою “*Потенціальніє союзнікі Росії*” <...> він пише: “*отношения с Украиной должны приобрести союзнический характер, тем более что серьезных препятствий <...> для формирования такого союза нет*”» (А. Мануйленко. — УС, 1.08.1996); у відтворенні власних назв (назв організацій, ЗМІ та ін.): «Російські чиновники вчитимуться відмовлятися від хабарів. <...> При цьому, як повідомляє “Інтерфакс” з посиланням на газету “*Московскій камсомолец*”, впливати на держслужбовців передбачається через їхні релігійні почуття» (ЗВУ плюс, 3.08.2006), «— Коли помер ваш чоловік? — питає Мендель. — Одразу після нашого весілля. — Добре, хоч недовго мучився <...> — З газети “*Свейськіє вєсті*”» (НГ, 1997, № 42: у рубриці анекдотів), «*Вєсті Кремля. Слівкі*» — телепрограма, яка подає й сатирично коментує новини з життя РФ (т/к «24»).

Це може бути в’їдливе іронізування щодо виявів [ніби] приязного, доброзичливого ставлення представників російської сторони до української сторони — виявів, що їх остання не сприймає ні як щирі, ні як такі, що відповідають її власним інтересам: «Пора позбутися рабської психології са-

це своєрідна відповідь на глузливе використання українських лексичних округин в устах і писаннях певної категорії наших російських друзів» (Іван Дзюба. Ще до судилища над «суржилом». — ЛУ, 1.07.2004).

моприниження, яку дехто хоче видати за інтернаціоналізм, бо, мовляв, якщо українець розмовляє з росіянином українською мовою, то він націоналіст, а якщо суржилом — от тоді він «*молодець*» (у вимові це було *маладець*. — О. Т.)⁷, «*Маладець, Мароз!*» (стаття Л. Масенко з критикою законопроекту голови Соцпартії України О. Мороза про надання російській мові в Україні статусу офіційної: УУ, 2005, № 5–6), «Я не хочу, — пише він (читач. — О. Т.), — щоб моїм правнукам було “*всьоравно*” стосовно української мови; ну, бодай вже правнукам, оскільки внукам, як бачу, таки вже “*всьоравно*”, дарма, що вчилися вони в школі Української держави»⁸.

У сфері антропонімії це виявляється як підкреслене збереження імені (прізвища) росіянина (російськомовного українця) — з конотаціями як іронічного, несхвального або навіть недобррозичливого ставлення до носіїв цих імен і до мови як такої, так і акцентування на належності імен росіян (російськомовних українців) іншій мові й іншому народові, наприклад: «Головною атракцією з'їзду стала присутність на ньому лідера російських комуністів *Геннадія Зюганова*, який пообіцяв інтелектуальну підтримку Петрові Симоненку <...>» (Львівська газета, 23.06.2003), «<...> кілька місяців тому депутат Верховної Ради України (вже не радянської) *Пйотр Сіманенко* з трибуни з притаманною йому зоологічною ненавистю до всього українського кричав: “*А што ані* (ОУН-УПА. — О. Т.) *витворялі только в Польше после войны!*”» (ШП, 20.02.1997) (див. також п. 3.1.5).

3.1.5. Мовна «русифікація» певного сегмента антропонімікону як спосіб його відмежовування від української мови. У мововжитку деяких політичних і культурних кіл та відповідних ЗМІ окреслилася певна тенденція до якомога повнішого збереження звукового образу російських (як, утім, і білоруських, але останні зі зрозумілих причин нечасто фігурують в українському мовному просторі) особових імен та прізвищ (ознак їхньої «російськості») не тільки спорадично і з відповідними конотативними нашаруваннями, як це було показано вище (див. 3.1.4), а вже й більш чи менш послідовно, регулярно, а отже, з можливим поступовим «вивітренням» наявного поки що тут нальоту експресивності — форми на зразок *Алексей Петрович Г(Г)рішковець* (це вже, як відомо, традиційно практикують в українській західній діаспорі). У такий спосіб не тільки увиразнюється той загалом незаперечний факт, що росіяни — це такі ж представники іншого народу, як, скажімо, німці чи поляки (з їхніми іменами), а й ще більше підкреслюється момент їхньої «чужорідності» як в українській дійсності, так, відповідно, і в українській мові, оскільки їхні імена при цьому або взагалі не українізуються, або українізуються дуже незначною мірою порівняно, зокрема, з іменами інших слов'янських народів. Наприклад (усі подані нижче приклади, набрані курсивом, суперечать чинним нормам літературної мови): *Владімір* Путін (президент РФ, часто тепер згадуваний у ЗМІ), *Нікіта Міхалков*, *Алексей Смірнов*, *Олег Дмитрієв* і под.; *Кагановіч*, *Шаріков* (С, 1995, ч. 4), *Александр Сергєєвич* Пушкін (СТБ, «Вікна», 16.07.2004), *Александр Домогаров*, *Андрей Зорін* (Кр., 1999, ч. 9; 2001, ч. 10), *Філіпп Фьодоровіч* Фортунатов, *Сергєй*

⁷ *Ющук І. П.* Виступ на установчому з'їзді Товариства української мови імені Тараса Шевченка 11 лютого 1989 р. // *Ющук І. П.* Мова наша українська. — К., 2003. — С. 143–144.

⁸ Див.: *Погрібний А.* Якби ми вчилися так, як треба... : Розмови про наболіле. — К., 1999. — С. 115.

Петровіч, Александр Твардовський, Михайл Ісаковський, Михайл Панов, Леонід Касаткін, Софья Пожарицька, Петровські реформи (Кр., 2009, ч. 11–12, с. 14–18), Борис Березовський, Геннадій Селезньов, Петров (П, 18.07.2000); «Марія Фьодоровна, дружина царя Александра Третього, мати Ніколая Другого» (т/к «5 канал», «Час», 28.09.2006). Так само в листах читачів: «Я гадаю так: який би не був щирий і освічений українець і мовознавець, але якщо він вважає, що <...> російські власні імена обов'язково слід підмінити українськими (Пьотр — Петро, Николай — Микола, Екатерина — Катерина, Павел — Павло, Анна — Ганна), то це є раб, московський лакуза. Адже цими “перекладами” він підкреслює, що росіяни — це ті ж українці, що не відповідає дійсності» (П. Криця. Хто русифікує Україну? — УС, 30.10.1997), у брошурах для масової аудиторії: «Чому Михайло Сергійович Горбачов, а не Михайл Сергєєвич Горбачов? Адже Джордж Буш не став у нас Георгієм Бушем!», а «Олена Опанасівна ще чомусь має подаватись (у двомовній частині українських паспортів. — О. Т.) й як Єлена Афанасьєвна»⁹. Такі погляди знаходять підтримку, хоча й різною мірою, також з боку частини українських мовознавців: «Невже із Надежды Константиновны Крупской і далі робити мемо українку Надію Костянтинівну Крупську, щоб вона не впізнавала себе в її українському мовному одязі! Чи не краще лишити її тим, ким Надежда була в себе на батьківщині? Тобто щоб росіяни лишалися росіянами (Михайл, Філіп, Катерина), як і поляки лишаються поляками, німці німцями, а французи французами без підшукування національних еквівалентів»¹⁰.

На сьогодні питання відтворення в українській мові російських прізвищ регулюються (так само, як і відтворення прізвищ інших слов'янських народів) у правописах (див.: УП-93; УП-2019) — з більшою чи меншою їх «українізацією», тобто фонетико-морфемною адаптацією до узусу української мови (так, наведені вище прізвища мали б за чинними нормами такі форми: Каганович, Шариков, Березовський, Селезньов та ін.). Сфера російських особових імен досі (до УП-2019) не була охоплена правописом¹¹, але в українській нормативній мові традиційно практикували добір до них відповідників з-поміж українських особових імен. Таку практику демонструють, зокрема, нормативні перекладні словники; вона є усталеною в офіційній документації, зокрема в обов'язковій російськомовній частині ряду особових документів — паспорта та ін. (подібна практика, до речі, існує також у

⁹ Кузьменко Ю. Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка. — К., 1997. — С. 82.

¹⁰ Чучка П. П. З приводу підготовки нової редакції «Українського правопису» // Український правопис: так і ні : Обговорення нової редакції «Українського правопису». — К., 1997. — С. 37–38.

¹¹ Таку практику пропонували офіційно закріпити в різних проектах «Українського правопису» доби незалежності — у роботі Української національної комісії з питань правопису 1994–1996 рр. (проект цієї редакції правопису не було опубліковано), в УП-99: «За усталеною традицією імена та імена по батькові росіяни і білоруси передаємо українськими відповідниками, пор.: Александр Сергєєвич Пушкин — Олександр Сергійович Пушкін, <...> Анатолий Цітоу — Анатолій Титов» (с. 174), її узаконено в УП-2019: «Білоруські та російські імена не транслітеруємо, а передаємо українськими відповідниками: Артем, Микола, Олександр, Семен, Віра, Катерина, Світлана; винятки тут становлять тільки узвичаєні імена деяких білоруських письменників та діячів культури — такі, як Алесь Адамович, Пятрусь Бровка, Ригор Бородулін та ін.» (§ 144, п. 1).

Росії — причому насамперед у Росії, звідки вона й поширилася свого часу на дві інші східнослов'янські мови, — та Білорусі).

Зазначена проблема, отже, ще далека від оптимального розв'язання у плані визначення певної більш-менш розумної збалансованості в цій сфері між потребами, з одного боку, у збереженні того звукового образу імені, який воно має в мові-джерелі, і, з другого боку, в тій чи іншій його адаптації в мові-сприймачі. У будь-якому разі для передавання російських прізвищ мають, звичайно, застосовуватися загалом ті самі правила, що й для прізвищ інших слов'янських народів, тобто з певною їх «українізацією», яка б дозволяла не надто видозмінювати фонетичну і, відповідно, графічну специфіку української мови, перевантажуючи її фонетичними / графічними варваризмами (адже, наприклад, прізвища поляків норма зобов'язує передавати не як *Пілсудські*, род. *Пілсудського* і т. д., а як *Пілсудський*, *Пілсудського* і т. д.).

Крім того, одночасно з такими закликами до припинення практики «українізації» імен росіян, лунають і протести проти них, причому з не менш патріотичних позицій, — як проти продовження «російщення нашої прекрасної слов'янської мови»¹².

3.2. Переважно соціальний аспект російськомовних вкраплень (з доданням у таких включеннях того чи іншого соціального моменту).

3.2.1. Експресивно загалом нейтральні вкраплення з основними номінативною та комунікативною функціями, які використовуються в межах цього аспекту, як і в попередній період радянської історії, переважно в умовах тривання українсько-російської функціональної двомовності — в основному як терміни, професіоналізми, жаргонізми (у тих випадках, коли останні вживаються без настанови на експресивність мовлення) і просто колоквіалізми для номінування тих чи інших понять соціальної дійсності. Найпростішою і найзрозумілішою з причин цього явища є, звичайно, труднощі, які час від часу виникають у мовців у разі добору потрібного українського слова, назви для відповідного поняття, — при тому, що відповідну російську назву вони вже знають, оскільки в російськомовному оточенні більшості великих міст України назви певних об'єктів, певні звороти з'являлися звичайно саме російською мовою. В основі цього можуть лежати як справді відсутність у літературній українській мові відповідного слова (це об'єктивний фактор), так і недостатній рівень компетентності самого мовця у володінні українською мовою (суб'єктивний чинник). Мовці здебільшого усвідомлюють, що вони звертаються при цьому по допомогу до іншої — російської — мови (на письмі відповідне слово російського походження часто беруть у лапки). Наприклад: «міліцейський *“бобік”*» (УМ, 28.12.2000, с. 11: про службовий автомобіль, яким користуються в органах внутрішніх справ), «Починав службу в Кам'янець-Подільській *“учебці”*» (КВ, 8.08.2000, с. 4: розмовна назва навчального підрозділу для підготовки молодих солдатів), «<...> утворилася система господарчого управління, яку називають *“шахматка”*» (ВК, 12.11.1999, с. 2), «У ті часи для спілкування з носіями мови в Києві були певні точки. Перша — гастроном на Хрещатику, друга — біля кінотеатру «Дружба» була *“стекляшка”* — “Чай. Кава”» (С. Борщевський. — Д, 5.10.2012: кафе зі скляними стінами), «Ще одна дорога помада — MaxFactor, — за оцінкою експертів, лише *“хорошистка”*» (Т. Мілашевська. — УМ,

¹² *Запорожець, Максим (Демчук С.). Українізуймо російські імена // Наше слово. — Варшава, 2003, № 13 (30 бер.).*

3.01.2002), «Загалом слідчий з особливо важливих справ NN <...> наразі не бачить підстав для арешту лідерки БЮТ, бо вона не порушила підписку про невийзд. “Важняк” також запевняє, що на нього ніхто не тисне» (І. Бойко. — УМ, 6.01.2011, с. 4), «Холодницький каже, що йому знову ставили “прослушку”: тягли кабель з Охматдиту» (УП, 19.09.2018), «Форма на кожному — <...> брудна, подерта, бронежилет запаскуджений. Поверх нього — розгрузка, як у черепашки-ніндзя, з якої стирчав, схоже, повний арсенал» (Сергій Лойко. Аеропорт / Пер. з рос. — К., 2015), «Я підняв його автомат, витяг із розгрузки шість автоматних магазинів» (Микола Поровський. — ЛУ, 13.04.2019, с. 9), «Робітники й самі не проти того, аби отримувати нарешті не “чорний нал”, а нормальні “білі” гроші» (Г. Бутенко. — ВЗ, 19.02.2004, с. 19).

У розмовній мові й навіть у ЗМІ часто не перекладають аббревіатури російського походження (крім звичайної мовної інерції, це прагнення до більшої зрозумілості, а також стислості висловлення, і нерідко значно зручніше вживати саме російський зразок, оскільки утворювалися такі аббревіатури саме в цій мові)¹³, наприклад: активізоване в загальному вжитку з часів «перебудови» *ГУЛАГ* (рос. «Главное управление лагерей»), значно рідше *ГУТАБ* («гутабівський соціалізм»: О. Гринів. — МУ, 7.02.1997); *спецхран* («Відкриваючи “спецхрани”»: газетна рубрика. — ЛУ, 18.03.1999, с. 8); *ОМОН* (рос. «отряд милиции особого назначения»), *омонівці*, рідше *ЗМОП* (загін міліції особливого призначення), *змонівці*, *спецназ*, *спецназівці*, рідше — *спецпризначенці* («“Козирну” садибу *спецназ* брав штурмом. <...> Спецпризначенцям довелося викликати пожежну машину». — КВ, 13.03.1998); *ГКЧП* (рос. «Государственный комитет по чрезвычайному положению», утворений у серпні 1991 р. під час спроби державного перевороту в СРСР), *гекачепісти*: «за часів *ГеКаЧеПе*» (С, 1992, ч. 12, с. 3), «— Коли відбувався *ГКЧП*, я в Черкаській області знімав фільм», «— *ГКЧП* застало мене на відпочинку в Одесі» (П, 21.08.2001); відроджений у часи «перебудови» *КВН* (рос. «Клуб веселых и находчивых»), рідше укр. *КВК* (Клуб веселих і кмітливих); «Отже, Вільямс, до того часу маловідомий *супертяж* із передмістя Лондона, відправивши на третій хвилині четвертого раунду Тайсона на підлопу, розвінчав міф про великого чемпіона» (ВЗ, 2.08.2004); з аббревіатур кількох останніх років, утворених уже в самій Україні: «отримати статус *ВПЛ* [*ve-ne-el*]» (рос. «внутренне перемещенное лицо») — про біженців з Криму та Донбасу унаслідок російської агресії з 2014 року.

Див. про такі ж випадки неперекладання аббревіатур в українському тексті, але вже з політизованими нашаруваннями у п. 3.2.4: *НКВД*, *КГБ* і под.

3.2.2. Вкраплення (з офіційного, канцелярського, наукового, публіцистичного дискурсів) **для піднесення авторитету мовця і значущості сказаного** — як продовження попередніх традицій «державного» функціонування російської мови на «національних окраїнах» (на відміну від інших прагматично навантажених функцій використання російських вкраплень у

¹³ Пор. подібні випадки в загалом літературному мовленні різних носіїв української мови й давніше: «пройти обстеження на *УЗІ*» (рос. «ультразвуковое исследование»), «черги до *ОВІРів*» (рос. «отдел виз и регистраций»), «виїхати на *ПМЖ*» [пе-ем-жé] (рос. «постоянное место жительства»), «відпочивати на *ЮБК*» [ю-бе-ка] (рос. «Южный берег Крыма»), «закінчити *ін'яз*» (рос. «институт иностранных языков»), *МІД* (рос. «министерство иностранных дел»), особливо *мідівський*, *ТЮЗ* (рос. «театр юного зрителя»), особливо *тюзівці*, «*ж/д* [же-дé]» (рос. «железнодорожный») вокзал.

структурі сучасного українського мовлення включення цього розряду характеризують мовну поведінку осіб, що продовжують так чи інакше зберігати шанобливе ставлення до російської мови): «Тих людей, які вже не можуть стояти, треба пропускати в *обязательном порядке*» (чоловік немолодого віку — у черзі до реєстратури в поліклініці: авторитетно). Ця прагматична лінія російськомовних вкраплень в українському мовленні вже поступово звужує діапазон свого вияву, лишаючись більш або менш помітною рисою ідіолектів насамперед «простих» людей старшого покоління, більша частина життя яких пройшла в умовах радянської дійсності.

3.2.3. Вкраплення з метою увиразнення факту функціонування саме російської мови як домінантної мови діяльності органів державної влади (у колишньому СРСР і певною мірою — в сучасній Україні). Це використовується насамперед з метою підкреслення того, що саме російська мова фактично була державною мовою в СРСР і, зокрема, мовою органів радянської каральної системи. Пор., наприклад, наявність різних думок з приводу того, що в романі Василя Шкляра «Чорний Ворон» архівні документи правоохоронних органів радянського часу подаються російською мовою без перекладу, — це, з одного боку, критика: М. Самусь, читач. Не бажаю зросійщуватись! (ЛУ, 18.03.2010); з другого, — підтримка, бо «переклад <...> не дає змоги відчувати брутальність змісту документа», але російський текст має подаватися українськими буквами (А. Ступак, читач. Якою мовою цитувати документ? — ЛУ, 13.05.2010).

Щодо нової української дійсності, то, оскільки діяльність органів державної влади в країні стала провадитися, принаймні в її публічному вияві та в сфері писемної комунікації, у столиці та в більшості інших регіонів частіше українською мовою, це відповідно виявляється і в переважному спрямуванні вкраплень — з української в російську (від жартівливого або іронічного, наприклад, «негаразды», мн., до різко саркастичних «панове», мн., або «незалежность»). Найпомітнішим же серед відповідних російських вкраплень такого прагматичного спрямування у структурі українського мовлення цього часу стало, очевидно, *йолка* («йолка Януковича»), як стали саркастично — як вияв опозиційності до влади — називати традиційну «головну ялинку країни», установлену на майдані Незалежності 30 листопада 2013 року. Пор. так само в структурі російського мовлення в Україні: «Пока украинцы выстраивали живую цепь до границы с Польшей, украинский “Беркут” выстроил две мертвые цепи до Кремля и Минска и дубинками защитил недостроенную “йолку”» (Андрій Курков, письменник. — Вечерние вести, 2.12.2013, с. 5).

3.2.4. Несхвальні та іронічні / саркастичні вкраплення з метою підкреслення органічної суміжності між використанням російської мови (як формою) і поняттями радянського та комуністичного (як змістом)¹⁴.

¹⁴ Пор., наприклад: «Для России “советские” и “русские” — в каком-то смысле синонимы. На Украине, напротив, “украинцы” и “советские” — в определенном смысле антонимы» (хоча, звичайно, тут ця риса виявляється не так виразно, як, наприклад, в Естонії або Польщі) (Толпыго А. Киев и Москва // Дружба народов. — 1998. — № 11. — С. 178). Подібне несхвально-іронічне використання слів і висловів саме російської мови на позначення певних суспільних явищ радянської дійсності є характерним, очевидно, для різних мов на пострадянському просторі. Див., наприклад: Лихачева А. *Kaip sako rusai...* (Как говорят русские...): русизмы в современном массовом сознании литовцев // Człowiek. Świadomość. Komunikacja. Internet. — Warszawa, 2004. — С. 532–533.

Практика неперекладання російських назв ключових понять радянської дійсності та комуністичної ідеології для підкреслення їх зовнішнього привнесення в українське життя була характерною для антирадянського дискурсу ще від 1917 року і продовжилася в західній українській діаспорі. Це насамперед такі слова, як *большевик*, *советський* / *советський* / *совітський* ¹⁵, *КПСС*, *СССР*, *НКВД*, *КГБ* (з похідними від двох останніх аббревіатур). Тепер вона поширюється не тільки в розмовній мові, публіцистиці, художній літературі, але певною мірою навіть у деяких інших сферах, наприклад: «Після відповідної підготовки і тривалих дискусій ми серйозно взялися зараз за перебудову *советської* школи» (Б. Жебровський, начальник Головного управління освіти Києва. — УУ, 2000, № 10, с. 28), «тлумачення творчості Лесі Українки за *советської* доби» (Л. Масенко. — УУ, 2001, № 2, с. 4), «Усі його картини знищили *енкаведисти*» («Студія 1+1», ТСН, 26.10.2002), «Чи колють зламані хребти *кагебістське* сумління?» (Василь Овсієнко. — УМ, 8.07.1999) ¹⁶.

Часто це звороти з політичних лозунгів, популярних суспільно-політичних кліше радянського часу, з текстів радянських масових пісень, особливо 30–50-х років, використання відповідних власних назв: «Ми страждали і страждаємо досі отією “*советською*” психологією: “*Всьо вокруг колхозное — всьо вокруг мойо*”» (Про проблеми культури Придніпров'я — і не тільки. — ЛУ, 12.09.1996), «Виступаючи на Всеукраїнському форумі журналістів, Президент України Л. Кучма сказав: “Якщо власність на майно яке досі залишається великою мірою нічийм (“*всьо вокруг колхозное — всьо вокруг мойо*”), нарешті стане приватною, то я переконаний: ми побачимо виразні позитивні зміни в економіці”» (ВК, 9.01.1998), «Обдурені люди улесливими байками про “*светлое будущее*” сприйняли утопічне “*кто бил никем, тот станет всем*” як велике благо» (В. Гречаник, д-р техн. наук. — УС, 24.08.2000), «Процюк запропонував погляд власний, а не якоїсь “*группы товарищей*”» (Михайло Бриних. — УМ, 11.01.1997), «До новообраного українського парламенту за активного сприяння імперських і проімперських сил (і засобів!) вдалося провести небезпечно велику ... кількість прихильників “*Союза нерушимого*”» (Є. Голібардов. — ВК, 3.04.1998, с. 5), «В. Антонов-Овсієнко склав з себе повноваження верховного головнокомандувача *Красної армії* в Україні» (НГ, 1998, № 19), «Після так званої “*отечественной войны*” залишилося багато “*освободителей*”, які забули собі сказати: “*бери шинель, іди додому!*”» (О. Васкул. — ШП, 27.03.1997), «Під час панування

¹⁵ У сучасних польській та литовській мовах означення-росіізмами п. *sowiecki*, лит. *soviety*, *sovietinis* ще істотніше потіснили узвичаєні до 90-х років кальки на власній структурній основі п. *radziecki* (від *rada*), лит. *tarybų*, *tarybinis* (від *taryba* «рада»). Див., наприклад: *Moszyński L. Czy radziecki w znaczeniu «sowiecki» jest semantycznym ukrainizmem? // Procesy rozwojowe w językach słowiańskich.* — Warszawa, 1992. — S. 113–124; *Лихачева А.* Знач. праця. — С. 533.

¹⁶ Пор., з іншого боку, у сприйнятті представників російської сторони: «<...> когда в сегодняшней украинской речи приобретают все большее хождение монструозные *Совіти*, *совітський*, когда в текстах на языке, стремящемся освободиться от русификаторских наслоений, глаз то и дело натывается на *СССР* (вместо *СРСР*), *КГБ* (вместо *КДБ*), закономерно возникает вопрос: что, разве из самих-то украинцев никто не участвовал в этих самых “Совітах”? Не считал “СССР” своей Родиной? Не служил в госбезопасности?» (*Малахов В. А.* Идентичность, диалог, ответственность: о философии нашего общества // *Дружба народов.* — 1998. — № 11. — С. 163). Однак при цьому випускають з уваги той цілком очевидний факт, що шляхом використання зазначеного прагматичного засобу підкреслюється не національність цих функціонерів, а їхня «робоча» мова.

радянського режиму місто Переяслав-Хмельницький було символом “об’єднання двох братських народів”» (М. Сингаївська. — УС, 30.10.1997), «На День незалежності, увечері, я обійшов увесь центр міста. Пісні спочатку, згодом — п’яні вигуки, мати і все інше, що залишилося у нас із ментальності “советского человека”» (А. Самарський. — Західний Донбас, м. Павлоград, 30.08.1997), «Неверной дорогой идете, *товарищи!*»¹⁷ (напис на транспаранті учасників антикомуністичної демонстрації 7 листопада: ЛУ, 12.11.1992), «Таких (магічних формул. — О. Т.) не бракувало на самих початках марксизму: “*Пролетарії всіх стран, соєдіняйтесь!*”, “*Диктатура пролетаріата!*” тощо» (О. Боргардт. — Березіль, 1996, № 5–6, с. 135), «<...> політруки, захламуючись, розповідали про «радянський рай» — про “*большую технику, необозриміє колхозніє поля, стахановській труд*”» (УС, 20.07.2000, с. 11). Навіть про період демократичних реформ у СРСР кінця 80-х — початку 90-х років — замість нейтрального *перебудова* іронічне *перестройка*: «<...> у часи горбачовської *перестройки*, коли відбулося значне послаблення тоталітаризму» (В. Карпенко. — ВК, 20.12.1996), «<...> під час горбачовської “*перестройки*” виявилось, в українських письменників немає творів “у шухляді”» (Оксана Забужко). З метою підкреслити такий аспект державної ідеології СРСР, як виховування саме «радянської» людини, прив’язаної не стільки до рідного дому і до краю своїх предків, скільки до всієї «великої й неосязної Батьківщини» з неминучим при цьому формуванням ментальності «перекотиполя», цитують рядки з пісні Д. Тухманова на текст В. Харитоновна «Мой адрес — не дом и не улица, / Мой адрес — Советский Союз!», вкладаючи в них саме цей зміст.

Ось приклад застосування таких «російсько-радянських» ключових слів щодо реалій інших соціалістичних країн: «Кубинські чиновники <...>: холодна печать пролетарської “*бдительности*” на лицах, вицвілі штани й дешеві мешти. Найбільше разить око той неприємний відтінок “*советського*” хаки військових» (Р. Яким’як. — ВЗ, 1.08.1997).

3.2.5. Саркастичні вкраплення, спрямовані на викриття певних аспектів зовнішньополітичного курсу Російської Федерації як імперських, зорієнтованих на продовження інформаційної та культурної російської експансії в Україні, політичного тиску на неї, а з 2014 року — розгортання вже й військової агресії проти неї, на критику ідеї збереження попередніх (ще з царських часів, посилених особливо в радянський період) соціальних позицій російської мови в Україні (як такої, що, мовляв, є спільною зовсім не тільки для росіян і має лишатися такою на майбутнє). Це, зокрема, іронічне переосмислювання старих, уже клішованих зворотів російської мови «*сдиная і неделімая*», «*тысячелетняя держава*» (щодо Росії), «*общепонятный (общедоступный) язык*»¹⁸, «*великий і могучий*» (захоплена характеристика ро-

¹⁷ У російськомовних колах в Україні все ще набагато частіше можна почути звертання / називання *товарищ*, що лишилося від радянського часу (особливо це характерно для Південно-Східного регіону), ніж в українськомовних колах — *товариш*. Пор. в оцінці відомого українського поета-сатирика: «Ось хоча б і в Україні — / Скільки щирих росіян, / Тих, що гордо заявляють: / “Я *товарищ*, а не пан”!» (Павло Глазовий. — ЛУ, 7.02.2002). У самій Росії ця номінація вживається, за попередньою традицією, очевидно, ще ширше, пор. у виступі тодішнього президента Російської Федерації Д. Медведєва: «наши украинские *товарищи*» — про депутатів ВР України (ГПУ, 30.04.2010).

¹⁸ Така характеристика саме російської мови вже має, як відомо, тривалу традицію, зокрема і в радянський час, наприклад: «— Я получаю письма со всего Со-

сійської мови з відомого твору І. Тургенєва) та деяких ін.: «Неохоче я взяв цей документ (український паспорт, де записи дублюються українською й російською мовами. — О. Т.), бо знав, які записи там, якою мовою <...> На першій сторінці прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, де народилася людина. На другій — те саме, але вже на “общепонятном языке”» (О. Середюк, читач. — Час, 26.01.2001), «<...> чимало вчителів, відпрацювавши знехотя урок українською, на перерві переходили на *общепонятний*» (П. Антоненко. — Сл. Пр., 11.02.2010), «<...> голова фракції соціалістів у парламенті завершив промову своєю “коронною”, на його думку, фразою, яку виголосив на *общедоступном*: “Наше дело правое, потому что левое”» (Н. Харчук. — Час, 13.11.1997), «Хоч у яку установу зайдеш — скрізь остогидлий “великий и могучий”. Навіть у парламенті України — мова колишньої імперії» (Віктор Міняйло. — Сл. Пр., 1997, ч. 8). Для підкреслення «російськості», а не «українськості» певних осіб, хоча вони можуть бути при цьому й громадянами України: «кримський “гаспадин Президент”» — про Ю. Мешкова (М. Стрельбицький. — ЛУ, 3.03, 1994), «Господа (навмисно вживаю це слово, а не українське “панове”) Гриньов, Бистряков та їхні однодумці хай не лукавлять: ніщо російській мові в Україні не загрожує» (В. Косяченко. — ЛУ, 2.04.1998), «Не випадково сьогодні *рускоязычные* різної національної належності так люто повстали проти всього українського — мови, історії, культури, літератури, традицій і т. ін.» (Анатолій Шевченко. — УУ, 2000, № 9, с. 16).

Серед нових мовних явищ такого роду, що активізувалися у зв'язку з агресією РФ проти України з 2014 року, слід назвати «*русский мир*» або в українізованій графічній формі «*рускій мір*»¹⁹ (обидва варіанти — з конотацією несхвальності), наприклад: «Непринятно довгий час в гуманітарній політиці незалежної України домінували малоросійство та радянщина. В Москві для цього отруйного коктейлю вигадали навіть назву — “*русский мир*”. Подібні інструменти впливу та підкорення інших країн в політології називають культурним імперіалізмом» (з виступу президента П. Порошенка під час церемонії вшанування пам'яті жертв політичних репресій: УП, 20.05.2018); глузл. «*поребрик*» (у російській вимові) / «*поребрік*» (в україн-

ветского Союза, в которых мне пишут следующее: “Зачем развивать национальные культуры? Не лучше ли делать на *общепонятном языке* (подразумевается под этим русский), — каже т. Сталин. — Все это глупости. Только при полном и всемерном развитии национальных культур мы придем к культуре интернациональной”» (див.: Володимир Сосюра. Третя Рота: про зустріч українських письменників з Й. Сталіним 1929 року); «— Здесь на мове не понимают, говорите на *общепонятном!*» (Борис Антоненко-Давидович: зі спогадів про 1918 рік. — Дивослово, 2014, № 5, с. 61–62).

¹⁹ Концепція «русского мира», що вже досить давно пропагується в певних колах російського суспільства як ідея спільності «триєдиного русского народа — великоросов, малоросов и белорусов», з утворенням РФ була спочатку інституціоналізована для діяльності щодо збереження й дальшого поширення російської мови за межами Росії та популяризації російської культури у світі, а на початку 2000-х років була взята на озброєння як державним керівництвом РФ, так і керівництвом Російської православної церкви уже з метою об'єднання Росії, України і Білорусі (а також, можливо, Молдови й північної частини Казахстану) у єдиному спочатку духовному та конфесійному, а потім і в політичному просторі на «трьох китах» — це російська мова і культура, православ'я, спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток. Щодо України ця «доктрина» з 2014 року стала застосовуватися, як відомо, і шляхом військового втручання та анексії її території.

нізований графічній формі) / «*поребрик*», «*поребрик*» (в тій чи іншій українській формі) — у значенні державного кордону України з РФ: «там, за “*поребриком*”», тобто в Росії, «із-за “*поребрика*”»; з(з)а*поребрик*, з(з)а*поребер’я* — про сучасну Росію: «<...> і згадаємо наш улюблений “*запоребрик*” (в українській фонетичній формі. — О. Т.) — зокрема, як готують рейтинг Володимиру Путіну» (т/к «Еспресо», 1.06.2019, «Скандали тижня»: ведуча) (значення, похідне від *поребрик* у значенні «бордюр»; *поребрик* у цьому значенні було почуто в російському мовленні терористів, що захоплювали навесні 2014 року населені пункти Донбасу, на підставі чого українські журналісти, блогери зробили висновок про прибуття цих людей з Росії, у певних регіонах якої, зокрема в Санкт-Петербурзі, саме так називають бордюр; узусальним значенням цього слова в українській мові є «архітектурний орнамент у вигляді ряду цеглин, укладених під кутом до зовнішньої поверхні стіни» — звичайно в професійному слововжитку).

У такій спрямованості проти політики РФ та «російської ментальності» іноді відчувається ніби оборонний характер (це може бути не відверте глузування з боку вищого, а маскування іронією самоприниження, часом просто як «огризання»), пор.: «<...> — *Шо, хахли, бунтовать?! Так зима прийде, ми трубку с нефтью перекроем — бистренько образумітесь, самостійнічки* <...> *Святую Русь, мать вашу* <...> *нашу, пазоріте! На коліні!* <...> — *Що то значить Гаспадін* гаркнули. Не те, що наші паненята <...> Бо Вони — *Гаспадін*» (І. Городецький. Про національну гордість малоросів, або Шикуйсь, Хохляндія! — П.-П., 1995, № 29).

3.3. Семантико-прагматичне зіставлення / протиставлення в межах контексту одиниць української і російської мов (явище, що практикується звичайно в українськомовному дискурсі), чим підкреслюється не просто належність їх до різних мов, а їхня принципова національно-культурна або й національно-політична «іншість», як і відмінність самих цих мовних спільнот. Це можуть бути українське і російське найменування того самого референта, належного різними своїми гранями як до України, так і до Росії, або співвідносних української і російської реалій. Відомий приклад такого зіставлення — подавання в дискурсі української західної діаспори українського і російського імені та прізвища М. Гоголя: Євген Маланюк. *Гоголь* — *Гоголь* (стаття); G. Luckyj. The Anguish of *Mykola Hohol*, a.k.a. *Nikolaj Gogol*. Toronto, 1998; укр. переклад: Ю. Луцький. Страдництво *Миколи Гоголя*, знаного також як *Ніколай Гоголь* / Пер. Т. Михед. К., 2002. Приклади із сучасної мовної практики в самій Україні: Олександр Ірванець. *Рівне / Ровно* (стіна). Л., 2001 — роман у жанрі соціальної утопії про поділ України на Соціалістичну Республіку Україна (на Сході) і Західно-Українську Республіку, коли місто Рівне було поділене на дві частини, як свого часу Берлін, стіною; як полемічний засіб: «<...> кожна група вважає, що в Україні реалізуватиметься саме її проект: україномовної “європейської” *України* в одному випадку і російськомовної “східнослов’янської” *України* в другому» (Микола Рябчук. — Кр., 2009, ч. 7–8, с. 9); «*русско-російські словники*» (так у деяких колах іронічно характеризують російсько-українські словники від середини 30-х до 90-х років або й сучасні словники цього жанру — як такі, що [нібито] подають в українській частині в масовому порядку не українську, а також російську або зросійщену лексику); протиставлення в загальних межах населення України *українців* (етнічних українців, що розмовляють українською мовою і є справжніми представниками «української» України) і *українцев*

(етнічних російськомовних українців)²⁰; І. Гирич, О. Рибалко. *Речники українськості і глашатаї «руськості»* (Пам'ятки України, 1998, ч. 3–4: про те, що належність певного вченого до української науки визначається його національно-культурним самоусвідомленням та відповідною діяльністю, а не тим, що він жив і працював в Україні); «Від “знаків” до “знаков”» (М. Савчук. — УМ, 16.09.2010: про переведення дорожніх знаків у Севастополі з української на російську мову); із зіставленням / протиставленням одиниць мови і язык: «Розмовляє наша Мова / З руським Язиком / <...>» (Павло Глазовий. *Мова і язык*), В. Матвійшин. *Мовою чи языком, або Постколоніальний синдром* : Яку мовну політику наслідуватимуть українці — Білорусі, Алжиру? (УМ, 2.04.2010). На олімпіаді з української мови та літератури в одному із середніх навчальних закладів Києва 2002 року було завдання — пояснити зміст зорової поезії Миколи Сороки «П'ята колона», яка містить 10 однакових рядків: «ЄЄЄЄЄ / ЄЄЄЄЄ / <...>»; відповіді були: «протиставлення двох мов, двох культур в Україні», «зіткнення української і російської домінант», «дисгармонія в мовній ситуації» і под.²¹

Серед небагатьох фактів такого зіставлення одиниць української і російської мов, прагматично не тільки нейтрального, а й, безсумнівно, спрямованого цілком на «позитив», слід навести насамперед напис «Єдина країна / Единая страна», який фігурував у публічних місцях, на телеекранах у вигляді політичної реклами в 2014–2015 роках (після масових заворушень у деяких містах Південного Сходу, інспірованих з боку РФ, анексії Криму і початку російської агресії на сході країни під приводом нібито захисту російськомовного населення) безперечно на замовлення влади як знак підтвердження цілковитої єдності українського народу незважаючи на поділ населення країни за базовими мовами спілкування — єдності, яку не вдасться порушити жодним зовнішнім втручанням. Однак з боку кіл принциповішої української як культурно-мовної, так і політичної орієнтації лунала критика щодо використання такого гасла: його ставили в один ряд з «мовним» лозунгом панівної перед цим Партії регіонів України «Дві мови — один народ».

4. Підсумкові зауваження. У хронологічних межах нового етапу в українсько-російських мовних контактах (від початку 1990-х рр.) можна констатувати як 1) певне загальне ослаблення впливів з боку російської мови — унаслідок виникнення таких факторів, як а) належність України і Росії вже до різних державних утворень (у тому числі зі значним спадом інтенсивності міграційних процесів з Росії до України, з поступовим згортанням спільного для них, тобто російського, інформаційного та культурного простору), б) активізація нормалізаторської діяльності в царині української літературної мови і в) цілеспрямована діяльність української держави щодо нейтралізації можливостей для продовження ідеологічних впливів з боку РФ — з поступовою відмовою від спільної для них пострадянської ідеологічної спадщини і наявності слідів російської історії та географії на ономастичній карті України (особливо в межах другого підперіоду цього етапу — від 2014 року), так і, навпаки, 2) певне посилення цих впливів у нових умовах як функціонування

²⁰ Гнаткевич Ю. Чи злетить птах у синє небо? : Нариси про русифікованих і русифікаторів та гірку долю української мови в незалежній Україні. — К., 1999. — С. 74; Погрібний А. Якби ми вчилися так, як треба...: Розмови про наболіле. — К., 1999. — С. 255.

²¹ Див.: Чукіна В. Мовна картина світу українців (на матеріалі фразеологізмів) // Укр. мова та література. — 2004. — Ч. 8. — С. 7–8.

української літературної мови (з розширенням діапазону її використання), так і демократизації та лібералізації мовної діяльності — це, з одного боку, загалом не усвідомлюване самими мовцями «забруднення» їхнього усного й писемного мовлення позанормативними запозиченнями з російської мови (як один з наслідків переходу широких кіл населення на користування українською літературною мовою), з другого, — активізація (в основному у ЗМІ) вживання образних зворотів, цитат походженням з російської мови (прямих і калькованих). За умови збереження сучасного стану мовної ситуації в країні вже, очевидно, можна зробити висновок, що перша з цих тенденцій — до ослаблення слідів наявності елементів російської мови в структурі (у корпусі) української літературної мови — з часом має виявлятися дедалі повніше, тоді як друга, — навпаки, поступово ставати менш помітною (у зв'язку як з посиленням компетенції мовців у володінні українською літературною мовою, так і зі зростанням авторитетності її самої для дедалі ширшого мовного загалу).

Ситуація ж зі зростанням у межах цього періоду використання ідеологічно конотованих українсько- і російськомовних вкраплень у структурах відповідно російськомовних і українськомовних текстів складніша для інтерпретації. Назване явище, що є наслідком, з одного боку, становлення самостійної української державності і насторожено-негативного ставлення до цього факту з боку певних кіл РФ, а з другого, — зростання суспільного значення української мови та посилення її конкуренції з російською мовою в самій Україні, відбиває як прямий вплив однієї мови на іншу, так і — в разі несхвально-іронічного використання цих елементів — негативну реакцію носіїв кожної з цих мов на такий вплив. Відзначене стилістично-оцінне й прагматичне використання цього мовного засобу характеризує мовну практику не тільки певних суспільних кіл української і російської орієнтацій у самій Україні (у межах російськомовного соціуму це насамперед кола проросійської політичної орієнтації, особливо в Криму й на Донбасі, ліві політичні сили), але й Росії. У російськомовному дискурсі (особливо в російській мові метрополії) це передусім несхвально-іронічне неприйняття прагнень української сторони до віддалення як від Росії, так і від російської мови. В українськомовному дискурсі це насамперед іронізування з приводу такого небажання погодитися з уже окремим існуванням України як держави та розширенням поля суспільного функціонування української мови з неминучим при цьому відповідним звуженням діапазону використання російської мови. У російськомовному дискурсі це явище виступає помітно ширше й «наступальніше», тоді як в українськомовному — різноманітніше. Так, публіцистичні штампи сучасного російського політичного дискурсу *самостийный* і *незалежный* — іронічно щодо України (широко вживається й субстантиват «*незалежная*») давно вже стали звичайним явищем у мові навіть інформаційних програм провідних російських телеканалів — ПКВС, «РТР-Планета», «ТВЦ-Международный» (щоправда, слід відзначити, що після приходу до влади президента В. Януковича стилістичний підхід російських ЗМІ до висвітлення подій в Україні став був більш урівноваженим). Щось подібне з боку провідних українських телеканалів на адресу Росії, звичайно, важко було б навіть уявити протягом майже всього періоду незалежності. І лише з початком російської агресії проти України з 2014 року в мовній діяльності деяких телеканалів стали практикувати саркастичні російськомовні вкраплення в структурі українського мовлення, іронічне цитування уривків тексту

російською мовою (наприклад, у сатиричній програмі «Весті Кремля» на т/к «24»).

Якщо брати загальнослов'янський контекст постсоціалістичного періоду — після розпаду кількох попередніх державних федерацій, то з боку української сторони навіть за теперішніх обставин дуже різкого загострення відносин між Україною і РФ (аж до воєнного конфлікту між ними) жодним чином не простежується таких зразків гострого неприйняття мовних особливостей сторони-опонента, як це було в хорватській і сербській мовах (у публіцистиці й навіть у поезії) в 90-х роках, коли опоненти полемічно загострено використовували навіть букви відповідно кириличного і латинського алфавітів цих мов — з надаванням їм зловісних конотацій²² (не останньою мірою це, звичайно, пояснюється й тим, що російська мова є для України не тільки іноземною, а й рідною або принаймні базовою мовою спілкування для значної частини населення країни). У контексті ж мовних ситуацій тих країн, де співіснування різних мов не привносить у суспільну свідомість моментів такого напруження, подібна стилістична лінія іншомовних вкраплень виявляється, звичайно, значно стриманіше²³.

Безперечно, цілком правомірно припустити, що в разі обмеження демонструвань такої полемічної стилістики в російськомовному дискурсі це привело б до звуження її вияву і в українськомовному дискурсі.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

а) словники, інші довідники:

ЕССУМ	—	<i>Митрополит Іларіон (І. Огієнко)</i> . Етимологічно-семантичний словник української мови : В 4 т. — Вінніпег, 1979–1994.
ЕУ	—	Енциклопедія українознавства : Словникова частина : В 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. — Перевидання в Україні. — Л., 1993–2000.
ОСУМ-75	—	Орфографічний словник української мови / С. І. Головащук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пешак, В. М. Русанівський. — К., 1975. — 856 с.
РУС-68	—	Російсько-український словник : В 3 т. — К., 1968.
СУМ-11	—	Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980.
СУМ-11 : Дод.	—	Словник української мови : В 11 т. : Додатковий том, кн. 1–2. — К., 2017.
СУМ-20	—	Словник української мови : В 20 т. — К., 2010–2018. — Т. 1–9.

²² Див., наприклад: *Lubaś W. Polityka językowa [project «Komparacja współczesnych języków słowiańskich», 4]. — Opole, 2009. — S. 316–320, 521.*

²³ Пор. щодо цього, з одного боку, функціонування чеських вкраплень у структурі словацького мовлення в сучасній Словаччині (див.: *Horecký J. Slovensko-česká diglosná komunikácia // Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. — Bratislava, 1995. — S. 183–187*), де співіснування цих двох мов у межах колишньої федерації не призвело до таких негативних наслідків для «слабшої» мови, як у ситуаціях російсько-«національної» двомовності для української та білоруської мов, а з другого, — функціонування російських і білоруських мовних вкраплень у структурі відповідно білоруського й російського мовлення в сучасній Білорусі (див., наприклад: *Мечковская Н. Б. Белорусский язык : Социолнгвист. очерки. — München, 2003. — С. 41–43*), де тривала диглосія призвела до явного витіснення «слабшої» мови, що, однак, не стало, принаймні станом на сьогодні, фактором різкого суспільного загострення в країні.

- СУМ 2012 — Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонок. — К., 2012. — 1317 с.
- УОС-09 — Український орфографічний словник / За ред. В. Г. Скляренка. — К., 2009. — 9-е вид., перероб. і допов. — 1011 с.
- УП-90 — Український правопис. — К., 1990. — 240 с.
- УП-93 — Український правопис. — К., 1993. — 238 с.
- УП-99 — Український правопис : Проект найновішої редакції. — К., 1999. — 340 с.
- УП-2019 — Український правопис. — К., 2019.
- УРЕ — Українська радянська енциклопедія : В 12 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. — К., 1977–1985;

б) засоби масової інформації, інші скорочення: ВЗ — «Високий Замок» (газ., м. Львів); ВК — «Вечірній Київ» (газ.); ВР — Верховна Рада (України); ГПУ — «Газета по-українськи»; ГУ — «Голос України» (газ.); Д — «День» (газ.); Дз. т. — «Дзеркало тижня» (газ.); д/ф — документальний фільм; Е — «Експрес» (газ., м. Львів); ЗВУ — «За вільну Україну» (газ., м. Львів); ЗСУ — Збройні сили України; КВ — «Київські відомості» (газ.); КПВУ — «Комсомольская правда в Украине» (газ.); Кр. — «Критика» (часопис); к/ф — кінофільм; ЛУ — «Літературна Україна» (газ.); МУ — «Молодь України» (газ.); НГ — «Народна газета»; П — «Поступ» (газ., м. Львів); ПКВС — «Первый канал. Всемирная сеть» (т/к, м. Москва); П.-П. — «Пост-Поступ» (газ., м. Львів); РТР-Планета — «Российское телевидение и радио — Планета» (т/к); РФ — Російська Федерація; С — «Слово» (газ.); Сл. Пр. — «Слово Просвіти» (газ.); СН — «Столичные новости» (газ.); т/к — телеканал; Тов. — «Товариш» (газ.); т/с — телесеріал; ТСН — «Телевізійна служба новин» (телепрограма); т/ф — телефільм; УК — «Урядовий кур'єр» (газ.); УМ — «Україна молода» (газ.); УП — «Українська правда» (інтернет-видання); УС — «Українське слово» (газ.); УТ-1 (2, 3) — Українське телебачення (Перший / Другий / Третій канал); УТН — «Українські телевізійні новини» (телепрограма); УУ — «Урок української» (журн.); УШ — «Український шлях» (газ., м. Львів); ШП — «Шлях перемоги» (газ.).

О. О. TARANENKO

NEW TENDENCIES IN SPREADING OF THE RUSSIAN ELEMENTS IN THE CORPUS AND TEXTS OF STANDARD UKRAINIAN. II

The article deals with the present-day state of Ukrainian-Russian language contacts (at the turn of the twenty-first century), which are characterized by some weakening of Russian language influences on the Ukrainian language and, vice versa, reinforcement of Ukrainian language influences on the Russian language (in Ukraine), by the greater attention of Ukrainian-speaking community to problems of national originality of Ukrainian (with «estrangement» in particular from Russian). The article includes analysis of both Russian borrowings proper in the corpus of the Ukrainian language and Russian textual inclusions in the structure of the Ukrainian speech, their semantic, stylistic, and pragmatic functions.

Keywords: Ukrainian and Russian in contact, contemporary Ukrainian language, the Russian language in Ukraine, language borrowings, textual inclusions, Ukrainianism, Russianism.

МОВНА КОМПРЕСІЯ В ЕРГОНІМІЇ: ЧИННИКИ ТА ФОРМИ ВИЯВУ

Стаття присвячена явищу мовної економії в українському ергоніміконі, зокрема ролі компресійних типів словотворення у формуванні цього ономастичного класу. Предметом аналізу виступають основні способи творення ергонімів, а також їхні мотиваційні ознаки й змістова наповненість у контексті виконання ними інформативної функції.

Ключові слова: ергонім, мовна економія, словотвір, компресія, мотиваційна ознака.

Мова як основний засіб людського спілкування виникає для задоволення потреби в ефективній суспільній взаємодії, з огляду на що одним з основних завдань комунікації слід визнати інформування, тобто обмін повідомленнями між адресантом та адресатом. Як відомо, з позиції прагматики успішність комунікації великою мірою визначається дотриманням правил, сформульованих американським філософом П. Грайсом, одним з яких є максима кількості, тобто вимога надавати адресатові релевантний обсяг інформації, достатній для ефективного здійснення комунікативної функції. Однак при цьому слід урахувати, що релевантність є відносною величиною, яка значною мірою залежить від прагматики, а саме характеру ситуативного контексту, зокрема, від обсягу знань мовців у певній сфері, що приводить до варіювання інформативного наповнення як у якісному, так і в кількісному вимірі в різних контекстах реального мовлення. Визначальною для реалізації максими кількості є тенденція до мінімізації зусиль комунікантів, яка простежується на всіх мовних рівнях. Принцип мовної економії, попри його позірну простоту, не має однозначного трактування в лінгвістиці і вже впродовж тривалого часу залишається предметом наукової дискусії (І. В. Арнольд, Ш. Баллі, І. О. Бодуен де Куртене, Р. О. Будагов, О. Єсперсен, Н. Ф. Клименко, А. М. Нелюба, А. Мартіне, В. Матезіус, Г. Пауль, П. Пассі, Є. Д. Поліванов, О. О. Селіванова, О. О. Тараненко, Д. М. Шмельов). Звичайно, мовну економію жодною мірою не можна розглядати прямолінійно як процес усунення зі складу мови або з конкретних мовленнєвих висловлювань надлишкових елементів, адже спрощення системи в одному сегменті супроводжується її ускладненням в іншому. Механізм економії зусиль, вірогідно, виступає як інструмент оптимізації комунікації, коли з використанням меншої кількості мовних одиниць можна передати більший обсяг інформації. Про це слушно зазначає А. Мартіне: «У плані слів і знаків кожний мовний колектив у кожний момент знаходить певну рівновагу між потребами вираження, для задоволення яких необхідно дедалі більше число все більш спеціальних і відповідно рідкісніших одиниць, і прямою інерцією, спрямованою на збереження

обмеженого числа загальніших і частіше використовуваних одиниць»¹. При цьому завдання адресанта полягає в тому, щоб передати своє повідомлення, використовуючи мінімальну кількість мовних одиниць і не втрачаючи істотного змісту. Мовним механізмом вияву тенденції до економії слід визнати компресію, тобто скорочення форми вираження певного мовного змісту до рівня, прийнятного для обох комунікантів. За визначенням Н. С. Валгіної, «Інформаційна компресія — це стиснення плану позначення із збереженням плану позначуваного»². Подібне явище також розглядається в лінгвістиці під іншою назвою — «конденсація» (О. В. Бондарко, Н. Ю. Шведова, Д. М. Шмельов, І. О. Устименко). Проте, на нашу думку, термін «компресія» точніше відображає сутність розгляданого явища, тобто стискання плану вираження з максимальним збереженням змістового наповнення. В основі мовної економії та, відповідно, компресії, очевидно, лежить спрямований на оптимізацію підхід до освоєння світу людиною загалом, адже «здатність за допомогою мінімуму засобів вирішувати складні і трудомісткі завдання — виявляється просто дуже сильно розвиненою здатністю людини до вивільнення прихованих у навколишньому світі ресурсів, до управління ними, і завдяки цьому до небаченого в природі розвитку»³. До основних виявів мовної компресії зазвичай відносять такі типи словотворення, як аббревіація, універбація, словоскладання, у т. ч. телескопічного характеру, а також такі синтаксичні явища, як еліпсис, парцеляція, безсполучникові речення тощо.

Мета нашої статті — з'ясувати форми та причини появи мовної компресії в ергоніміконі, тобто в підсистемі власних назв організацій та підприємств. Аналіз проведено на матеріалі електронної версії періодичного довідкового видання «Жовті сторінки» за 2006 рік. Цей відносно молодий ономастичний розряд у структурному плані становить досить гетерогенний клас одиниць, утворених у різний спосіб залежно від позамовних чинників. Загалом існують дві можливості ідентифікації суб'єкта діяльності: 1) номер, який виконує суто вирізняльну функцію (наприклад, державний ідентифікаційний номер підприємства або фізичної особи); 2) вербальне позначення різного характеру. Номерні позначення в прагматичному аспекті є цілком достатніми для ідентифікації суб'єктів діяльності, що і забезпечило для них тривале функціонування як самостійних номінацій. Насамперед номерна ідентифікація стала опорною у військовій сфері — очевидно, з огляду на нерелевантість риторики в цьому типі комунікації, яка ґрунтується не на аргументуванні та переконуванні, а на віддаванні прямих наказів. Однак такий тип номінації мало придатний для ділової сфери, оскільки позбавлені мотивації номерні позначення містять значну кількість складної для обробки інформації, що є порушенням принципу економії зусиль. Вірогідно, саме тому в ергоніміконі із самого початку домінували словесні, а не номерні позначення. Уже в початковий період формування класу ергонімів, тобто в XIX столітті, для підприємств використовувалися власне описові позначення. Зокрема, шведська дослідниця П. Шоблом виділяє такі етапи у формуванні класу ергонімів: 1) використання власного імені на позначення підприємства; 2) вживання багаточленного апелятивного виразу, який складався з декількох компонен-

¹ Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях : Пробл. диахронич. фонологии.— М., 1960.— С. 126.

² Валгина Н. С. Теория текста.— М., 2003.— С. 158.

³ Жолковский А. К. Об усилении // Структурно-типологические исследования.— М., 1962.— С. 170.

тів із таким значенням: власне ім'я + тип бізнесу, місце + тип бізнесу, тільки тип бізнесу; 3) спеціалізована власна назва⁴. На сучасному етапі в Україні ми спостерігаємо співіснування різноманітних моделей творення назв підприємств, залежно від істотних характеристик самого адресанта, як-от тип власності та юридичний статус, що до певної міри регулюється відповідними законодавчими вимогами до утворення найменувань суб'єктів діяльності в певних сферах. Така гетерогенність номінативних моделей, очевидно, є відображенням змін, що простежуються в діяхронії. Принагідно відзначимо, що еклектичність способів творення спостерігається на сучасному етапі також в інших ономастичних розрядах, зокрема в топоніміконі, тобто змішана картина в галузі номінації загалом є відображенням різновекторних соціально-політичних змін, які відбулися за останні сто років. До початку кампанії з декомунізації в Україні співіснували відновлені назви топонімічних об'єктів (*Жовква, Луганськ*), нові деідеологізовані найменування (*станція метро «Либідська», Голосіївський проспект*) поряд зі старими радянськими позначеннями (*Кіровоград, с. Жовтневе, вул. Леніна*)⁵. При цьому слід враховувати, що саме переломні для соціально-політичного устрою періоди відзначаються переміщенням у фокус суспільної уваги реалізації в мові ідеологічних настанов, вони позначені «сплеском символічної активності»⁶.

За нашими даними основними способами утворення ергонімів є такі: 1) лексико-синтаксичний, тобто лексикалізовані словосполучення (*Савинський цукрозавод, Трускавецький валеологічний центр*); 2) трансонімізація (*«Валерія», «Велес», «Кюальник», «Саки»*); 3) онімізація (*«Ватра», «Родзинка», «Сага»*); 4) словоскладання, у т. ч. складноскороченого типу (*Ксероком, Паніртехінвест, Турбокомпресормаши*); 5) okazionale словотворення, включно з довільними в плані мотивованості утвореннями (*«Самекс», «Тусмо»*); 6) запозичення (*«Велком-Тур», «Конекс Шупінг», «Ріелті»*). Відзначимо, що в разі мотивованих новотворів у лексемі відображено певні характеристичні ознаки суб'єкта, що є істотним для забезпечення успішності комунікації. У діяхронії первинними є описові позначення, утворені шляхом лексикалізації словосполучень з прозорою мотивацією. У нашому корпусі такі найменування складаються з трьох та більше членів і є усталеним способом позначення державних організацій, а також виробничих підприємств і установ соціальної сфери: *Горлівський машинобудівний коледж, Донецька будівельна фірма, Миколаївський портовий елеватор, Нікитський ботанічний сад, Печерська архітектурна майстерня, Святошинське лісопаркове господарство, Таврійська товарно-сировинна біржа, Українська товарна біржа, Українська транспортна страхова компанія*. Як видно з наведених прикладів, опорним членом описових ергонімів виступає апелятив зі значенням типу підприємства. Мотивація таких позначень абсолютно прозора для

⁴ *Sjöblom P.* The problem of meaning and function related to company names // Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences.— Uppsala, 2005.— P. 269–270.

⁵ Докладніше див.: *Белей О.* Трансформація українського ономастикону посттоталітарного періоду на загальнослов'янському тлі // *Slavica Wratislaviensia*.— Wrocław, 2007.— Cz. 45.— 246 s.; *Вербич С. О.* Трансформація українського онімного простору: внутрішньо- та позамовні чинники // *Мовознавство*.— 2014.— № 2.— С. 15–23; *Тараненко О. О.* На теми сучасної української ономастики // Там же.— 2007.— № 1.— С. 6–22.

⁶ *Яворська Г. М.* Прескриптивна лінгвістика : Мова, культура, влада.— К., 2000.— С. 234.

адресата, тобто цілком виконується максима якості повідомлення, при цьому до основних мотиваційних ознак, які виражаються в описових ергонімах, належать предмет і місце діяльності підприємства або організації. Однак одним із наслідків настанови на вичерпну інформативну наповненість назв є подовження їхньої форми. У нашому корпусі, зокрема, зустрічаємо численні чотиричленні описові словосполучення, кількість мотиваційних ознак у складі яких є ще більшою з огляду на використання композитних лексем. Застосування такої моделі позначення зменшує експресивність назви і порушує максиму кількості. Мабуть, що саме цей чинник і відіграв визначальну роль в активізації принципу мовної економії в ергоніміконі, до виявів якої ми, зокрема, відносимо утворення нових найменувань в один із таких способів: 1) лексикалізовані еліптичні словосполучення, 2) компресивне словотворення, 3) онімізація, 4) трансонімізація. При цьому від адресата вимагається дещо більше зусиль для дешифрування мотиву та внутрішньої форми компресованих назв. Принагідно зазначимо, що Ю. О. Карпенко загалом розглядав мовленнєву економію як важливу причину змін власних назв ⁷.

Аналіз тенденції до спрощення форми вираження в ергоніміконі розпочнемо з еліптичних ергонімів-словосполучень, у складі яких відсутнє позначення типу підприємства, що легко реконструюється з контексту. Подібні словосполучення належать до сурядного та атрибутивного типу, позицію опорного члена при цьому займає іменник, який у більшості випадків позначає предмет діяльності підприємства: «Вимірювальна техніка», «Декоративні культури», «Єдині інформаційні системи», ««Екологія води», «Новітні рекламні технології». Крім того, такі назви повідомляють інформацію про іншу істотну характеристичну ознаку підприємства — місце його розташування. Зазначимо, що, за нашими даними, простежується тенденція до позначення предмета діяльності за допомогою опорного іменника, географічна референція, натомість, характерна для атрибута, вираженого або прикметником («Бердянські жнивварки», «Вільногірське скло», «Донецькі вікна™», «Львівські захисні технології», «Південна електроенергетична система», «Прикарпатська кераміка», «Східно-європейська подорож», «Українська патока», «Українські газони», «Українська книга»), або іншим іменником-хоронімом у родовому відмінку («Зерно Вінниччини», «Ліки Кіровоградщини», «Насіння Чернігівщини», «Сири Волині»). Як видно з наведених прикладів, локалізація за посередництвом відойконімного прикметника здебільшого відбувається стосовно конкретного міста або селища, натомість генітивні атрибути позначають регіональну належність. Сурядні субстантивні словосполучення, у свою чергу, містять лише одну мотиваційну ознаку, характеризуючи предмет діяльності: «Автоматика і захист», «Автоматика і машинобудування», «Масла і мастила», «Озон і технології», «Нанотехнології і матеріали», «Карбо та кріплення», «Обладнання та інструменти», «Вікна та двері», «Водообробка та обладнання», «Гласс і технологія», «Дім та офіс», «Кровля і ізоляція». Таким чином, еліптичні словосполучення не втрачають істотних із позиції адресата компонентів значення і цілком задовольняють максими якості та кількості повідомлення. Звертає на себе увагу той факт, що кількість членів у підрядних ергонімах є релевантною характеристикою, оскільки компресія спостерігається в двочленних і лише подекуди тричленних словосполученнях. Багаточленні ергоніми, натомість,

⁷ Карпенко Ю. А. Современное развитие русской ономастической системы // Актуальные вопросы русской ономастики : Сб. науч. тр.— К., 1988.— С. 11.

мають в основній своїй масі описовий характер, вказуючи на предмет та місце діяльності, а також на деякі інші ознаки, зокрема статус відповідного підприємства або організації (за допомогою використання таких прикметників, як: *державний, приватний, національний, регіональний* тощо). Не завжди еліптичні ергоніми-словосполучення передають лише об'єктивну інформацію про суб'єкт, адже подекуди спостерігаємо використання в них лексики з аксіологічною семантикою, тобто вони виконують як інформативну, так і персуазивну функцію: *«Високий врожай»*, *«Здорова сім'я»*, *«Морська свіжість»*, *«Надійний партнер»*, *«Нові технології та інгредієнти»*, *«Сучасні будівельні технології»*. На нашу думку, є всі підстави констатувати наявність кореляції між довжиною ергоніма та способом мотивації. Так, у довших назвах визначення одиничного об'єкта відбувається через його деталізовану характеристику, натомість у коротших виокремлення відбувається через пошук експресивних засобів — шляхом використання аксіологічних позначень предмета діяльності, адресанта й адресата, а також через апеляцію до культурних смислів, тобто зі збільшенням кількості компонентів зменшується експресивність назви. Таким чином, компресія виступає не лише засобом стиснення інформації, а й персуазивного впливу.

Подальша конденсація форми вираження змісту, який передається ергонімом, відбувається в композитах. Цей спосіб більшою мірою стосується плану вираження, оскільки двочленне або тричленне словосполучення стискається в одну лексему. При цьому деякі з компонентів композитів демонструють значну продуктивність в ергоніміконі, що в кінцевому результаті може спричиняти генералізацію та, відповідно, розмивання їхньої семантики, до розгляду чого ми повернемося пізніше. Безумовно, така компресія плану вираження ускладнює завдання адресата, який повинен дешифрувати назву, що є зміщенням принципів кооперації в комунікації в бік зручності для адресанта. Однак сумарний ефект економії для адресата та адресанта, очевидно, виявляється настільки об'ємним, що спрацьовує тенденція до мовної економії. Принагідно відзначимо, що в ергоніміконі спостерігається не лише просте механічне скорочення назви підприємства в той або той спосіб, адже в багатьох випадках адресант удається до використання емоційно забарвленої лексики зі значними культурними смислами, яку також можна розглядати як засіб компресії дещо відмінного типу, за допомогою якої в стислій формі виражаються певні ідеологічні посили, що не є предметом розгляду цього дослідження.

Загалом компресивне словотворення можна поділити на два підвиди: а) слова, які співвідносяться із словосполученнями (утворені способами суфіксації, субстантивації, усічення та аббревіації); б) нові слова, утворені шляхом усічення слова, а не словосполучення⁸. Для ергонімів є характерним перший підвид компресивного словотворення з використанням, передусім, способів аббревіації та словоскладання. Продуктивність моделей компресивного словотворення в ергоніміконі, очевидно, пов'язана з такою специфічною рисою розгляданого ономастичного розряду (а до певної міри й ономастики в цілому), як значне варіювання рівня обізнаності конкретних носіїв мови з тими або іншими ергонімами, що залежить від особистого досвіду конкретного комуніканта, тобто в активному вжитку пересічного мовця перебуває лише невелика кількість ергонімів, які він використовує в кон-

⁸ Земская Е. А., Китайгородская М. В., Ширяев Е. Н. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис.— М., 1981.— С. 87.

тексті щоденного спілкування, як побутового, так і ділового характеру. Постійна повторюваність обмеженого репертуару одиниць, мабуть, і створює сприятливі умови для реалізації механізмів мовної економії, а саме згортання словосполучення в композит, що було типовою мовленнєвою стратегією скорочення багатоконпонентних назв у радянський період (*Гіпроцвєтмет*, *Сєвдормаши*, *Мінюст* тощо) і до певної міри зберігається й сьогодні. Але водночас почали утворюватися також нові ергоніми-композити, яким не відповідають розгорнуті словосполучення. Отже, ця модель творення ергонімів зберігає свою продуктивність і на сучасному етапі.

Як відомо, класифікація композитів у теоретичному аспекті може вирішуватися по-різному, адже існує проміжна зона між, з одного боку, лексемами, утвореними з використанням афіксоїдів, та з другого — слово- й основоскладанням. Інтегруючи наявні підходи до компресивного словотворення, ми пропонуємо виділяти такі його різновиди в ергоніміконі: 1) ініціальні аббревіатури (*УКРНДІЛГА* від *Український НДІ лісового господарства та агролісомеліорації*, *ЦЕММ* від *Центральна електромеханічна майстерня*, *М.А.Р.Т.* від *Міжнародне агентство ресурсів і технологій*); 2) складові аббревіатури (*МЖКБУД*, *УТЕЛ*); 3) складноскорочені слова, які містять кореневі морфеми або їхні частини, зі з'єднувальною голосною і без неї (*Агрофєст*, *Біохімсервіс*, *Ветінструмент*, *Промбудсервіс*); 4) словоскладання («*Кіно-Плюс*», «*Омега-Автопоставка*», «*Колірсервіс*», «*Роза-Стиль*»); 5) квазі-композити, під якими ми розуміємо новотвори, які містять як компоненти з прозорою семантикою, так й елементи, що не мають з позиції пересічного адресата явної мотивації («*Альт-Ком*», «*Вилтек*», «*Гротекс*», «*Декальком*», «*Донреком*», «*Київ-Тек*», «*Ліском*», «*Мітекс*»).

Відзначимо, що словоскладання в сучасній українській мові загалом належить до продуктивних словотвірних способів⁹, тому його використання в ергоніміконі збігається із загальнономовними процесами. Подібна тенденція притаманна не лише українській, але й іншим слов'янським мовам¹⁰, що дає підстави розглядати її як одну з провідних рис розвитку лексики Славії на сучасному етапі.

Істотно також ураховувати належність ергонімів до штучної номінації, що зумовлює посилення ролі конкретного номінатора в процесі творення назви, зокрема, певну довільність добору мотиваційної ознаки та форми назви підприємства. Крім того, виникає питання, яку саме мову слід розглядати як базову для творення пропріативів, адже розглядалий клас має виражений транскордонний характер з огляду на глобальний вимір сучасного бізнесу. У нашому корпусі при творенні ергонімів спостерігаємо використання одиниць з української, англійської та російської мов, а подекуди також і деяких

⁹ Див.: *Стишов О. А.* Українська лексика кінця ХХ століття.— К., 2003.— 388 с.; *Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П.* Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі.— К., 2008.— 336 с.; *Тараненко О. О.* Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.).— К., 2015.— 248 с.; *Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф. та ін.* Вплив суспільних змін на розвиток української мови.— К., 2017.— 444 с.; *Кислюк Л. П.* Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку.— К., 2017.— 424 с.

¹⁰ *Гутимидт К.* Тенденция интернационализации в современных славянских литературных языках — отражения поверхностные и глубинные // *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti.*— Bratislava, 1999.— S. 9–17.

інших. Тому цілком закономірно, що лексичні компоненти зазначених трьох мов ми розглядаємо як твірні для українських ергонімів.

За нашими даними, продуктивним для ергонімів є спосіб словоскладання, який з позиції мовної економії являє собою скорочення плану вираження зі збереженням плану змісту шляхом елімінації або суто граматичних компонентів вищерозглянутих еліптичних словосполучень (закінчень і суфіксів), або подекуди також частини кореня. При дослідженні цих одиниць звертає на себе увагу відсутність єдиних стандартів у графічному оформленні ергонімів, що має як зовнішньомовні, так і внутрішньомовні причини. Останні стосуються того, що словоскладання, передусім юкстапозиція, займає проміжне положення між словотвором та синтаксисом, і це призводить до узуального коливання в написанні не лише ергонімів, але й апелятивів (пор. *бізнес план* vs *бізнес-план*), що, втім, урегульовано затвердженою 2019 р. новою редакцією українського правопису. У нашому корпусі складені ергоніми спостерігаємо в написанні разом, через дефіс або окремо: «*Київхліб*», «*Сталь профіль*», «*Метал-холдинг*», «*Бучач-цукор*», «*Стандарт парк*», «*Браво маркетинг*». Наслідком такої графічної неусталеності є поява омофонів («*Комп'ютер Сервіс*» vs «*Комп'ютер-сервіс*»), які об'єктивно є складними для розрізнення, оскільки вони, будучи співзвучними, в усному мовленні не диференціюються взагалі. Безумовно, що таку ситуацію не можна визнати задовільною, адже при цьому виникають можливості для маніпуляцій і уведення в оману потенційних адресатів. Уважаємо, що для уникнення зловживань необхідно чітко прописати відповідні законодавчі норми, які б запобігали утворенню подібних назв-клонів і захищали оригінальні найменування компаній, забезпечуючи тим самим виконання максим П. Грайса в бізнес-комунікації.

Позиція ономазіологічного базиса ергоніма, як правило, залишається незаповненою, оскільки в назві опускається апелятив, який позначає тип підприємства, тобто ця мотиваційна ознака є відсутньою. Зустрічаємо лише поодинокі найменування, до складу яких входять апелятиви із зазначеною семантикою, які, до того ж, здебільшого належать до запозиченої лексики: «*Металгруп*», «*Альянс-техоснастка*», «*Медіа-альянс*», «*Прес-альянс*», «*Аптека-центр*». Основними мотиваційними ознаками складених найменувань підприємств, за нашими даними, є такі: 1) виключно предмет діяльності, 2) предмет та місце діяльності, 3) предмет діяльності та оцінка. У ряді випадків ергонім позначає конкретну досить вузьку спеціалізацію: «*Автотранспорт деталь*», «*Авто фарби*», «*Камаз-запчастина*», «*Бізнес-безпека*», «*Вантаж таксі*», «*Ватра-світлоприлади*», «*Водатепо™*», «*Елемент-перетворювач*», «*Метал-холдинг*», «*Сталь профіль*», а в інших — містить компоненти, які є мало інформативними з огляду на їхню широкую семантику і, відповідно, дещо розмиту референційну зону: «*Комп'ютер сервіс*», «*Насіння-сервіс*», «*Технологія-бізнес*». Часто в ергонімах поєднуються географічний компонент і вказівка на сферу або предмет діяльності: «*Азов-Вояж*», «*Алчевськкокс*», «*Артемсіль*», «*Бердичівтара*», «*Бершадь-молоко*», «*Бучач-цукор*», «*Дніпрошина*», «*Житомир-Авто*», «*Київметал*», «*Львівхолод*», «*Кривий Ріг Цемент*». Відзначимо також приклад нестандартного позначення географічної належності, яке імітує форму доменного імені: «*Технологія.иа*», що має на меті оригінально привернути увагу до компанії. Крім того, топоніми в складі ергонімів виступають як елемент уточнення місцезнаходження конкретного підрозділу великих компаній, у т. ч. міжнародних: «*Ліаг Донбас*» (дочірнє підприємство німецької фірми «*Link*

und Agel Technik Transfer GMBH)), «Далмекс-Дніпро» (підприємство групи компаній, які працюють на території СНД).

У складених ергонімах спостерігаємо також поєднання таких мотиваційних ознак, як предмет діяльності та оцінка: «Стандарт парк», «Браво маркетинг». До частотних засобів загальної оцінки, використовуваних в ергонімах, належить лексема *люкс*, яка стоїть здебільшого на другій позиції композита: «Радіо люкс», «Неон люкс», «Авто люкс», «Агролюкс», «Аквалюкс», «Візит-люкс», «Інформ-люкс», «Люкс-експрес». В інших випадках констатуємо наявність у складеному ергонімі-юкстапозиті компонентів зі значенням нормативної та утилітарної оцінки: *гарант*, *лідер*, *майстер*, *фаворит*, *експерт* («Гарант-Оренда», «Гарант-Плюс», «Господар-Гарант», «Гарант-Поліс», «Гарант-Сервіс», «Гарант-Трейд», «Лідер клас», «Лідер-аудит», «Лідер-груп», «Лідер-Преміум», «Лідер-Радіо», «Лідер-Тур», «Майстер геймс», «Майстер Трейд», «Майстер Фасад», «Майстер-Профі», «Майстерсофт», «Майстер-Студія», «Майстер-Топ», «Альтернатива-Експерт», «Експерт Консалтинг», «Експерт-Аналітик», «Експерт-Оцінка», «Експерт-Сервіс», «Експерт-Сервіс-Плюс», «Експерт-Центр», «Інтернет-Експерт», «Грант Експерт», «Фаворит Сервіс», «Фаворит Плюс», «Флагман-Експерт») тощо. Зазначимо, що побудовані в цей спосіб ергоніми цілком задовольняють максими якості та кількості повідомлення.

Компресивним за своїм характером є також телескопічний словотвірний спосіб (слова-портмоне), який, проте, не є дуже поширеним в українському ергоніміконі та в українській мові в цілому: «Хустекс ЛТД» (від *Хуст* та *текстиль*), «Віджитех» (від *віджет* та *техніка*), «Бетафармікс» (від *фармацевтика* та *мікс*), «Акварена плюс» (від *аква* та *арена*), «Логістранс» (від *логістика* та *транс*), «Комп'ютерра» (від *комп'ютер* та *терра*).

Наступний ступінь компресії спостерігається в складноскорочених назвах, які почали активно використовуватися після революції 1917 року поряд з ініціальними абревіатурами. На сучасному етапі, з одного боку, продовжують побутувати складноскорочені ергоніми, успадковані ще від попередньої епохи: *Білоцерківгазромаш*, *Донбасхімпром*, *Промсталь*, *Харківпостач* тощо. Водночас спостерігаємо істотне розширення набору використовуваних морфем (у т. ч. за рахунок іншомовних компонентів) та появу неусталеності графічного оформлення складноскорочених ергонімів у плані написання разом, через дефіс або окремо, зокрема в юкстапозитах, на що ми вже вказували раніше.

Ступінь скорочення основ значно відрізняється: в одних випадках ціле слово поєднується з усіченим компонентом, натомість в інших спостерігаємо комбінацію двох або більше скорочених коренів/основ. Кількість компонентів у складі композитів у більшості випадків обмежується двома або трьома одиницями, хоча подекуди має місце поєднання більшої кількості основ. Складноскорочені ергоніми здебільшого передають найістотнішу інформацію про підприємство, а саме одночасно вказують на місце та предмет діяльності або виключно на предмет: *Фурнітех*, *Магістраль-Транс*, *Стройресурси*, *Агровет*, *Бердянськзовніштранс*, *Бетонмаши*, *Вентсистеми*, *Вибухпром*, *Вітамед*, *Вітапром*, *Вторкольормет*, *Вуглекомполит*, *Газтех*, *Глав-Снаб*, *Дахмонтажрембуд*, *Домпласт*, *Житлокомунпостачторг*, *Ізотех*, *Одесатрубпласт*, *Одесфарм*, *Оптикомед*, *Пласт-Комплект*, *Реахім-транс*, *Ремхладмонтаж*, *Термо-Інженерінг*. Причому деякі з таких скорочених компонентів перетворюються на усталені аброснови, які регулярно вживаються в ергоніміконі, стандартно позначаючи певну сферу діяльності,

як-от: **агро-** (Агросоюз, Агроспецбуд, Агроінком, Агротех); **біо-** (Біомед, Біоприлад, Біофарм, Біохім); **буд-** (Будінвест, Будкомплект, Будмайстер-Донецьк, Будмедпром); **гідро-** (Гідробуд, Гідромаш, Гідроспецсервіс); **сервіс-** (Авіасервіс, Воделектросервіс, Волиньмолсервіс); **електро-** (Електроград, Електродизайн, Електрозавод, Електрокомплекс, Електромаш, Електропласт, Електросервіс, Електротерм, Електротяжмаши); **енерго-** (Енергобуд, Енергогазмаши, Енерго-Інвест, Енергоконсалт, Енергомаши, Енергооблік, Енергопласт, Енергопром, Енергоресурс, Енергосервіс, Енерготех, Енерготрейд) тощо. Інноваційною порівняно до попереднього періоду є зміщення скороченого компонента з голосною на фінальну позицію складноскороченого ергоніма: *Оснастка-Енерго, Техелектро, Вік-Експо, Ікс-Техно*. Інформаційна наповненість і прозорість утворених у цей спосіб ергонімів має такий самий рівень, що й у разі лексикалізованих еліптичних словосполучень, при цьому форма вираження відзначається ще більшою стислістю, завдяки чому забезпечено належний баланс максимум якості та кількості повідомлення. Відзначимо також, що одна і та сама лексема може скорочуватися різною мірою, причому надмірна компресія призводить до затемнення мотиваційної ознаки для адресата, пор. *Броварипромжитлобуд* vs *Бровафарма*; *Вінницяпостач* vs *Вінексім*, *Вінпромтех*; *Галичина-Інтерм* vs *Галич-Авто* vs *Гал-Експоком*.

Серед складноскорочених ергонімів зустрічаємо також одиниці, у яких семантика компонентів з географічною референцією є модифікованою. Зокрема, ідеться про таку аброоснову, як *укр-*, чиє значення має досить розмитий характер і яку є підстави витлумачувати не лише як вказівку на місце діяльності, але з огляду на великий обсяг референційної зони також як позначення національно-державної належності адресанта та масштабності його діяльності, тобто до просторової семантики додається оцінна: *Укрлакофарба, Укрмашипром, Укрпродекспо, Укрреахім, Укртех*. Змішана географічно-аксіологічна семантика притаманна також аброосновам: **євро-** (*Євробуд, Євровікна, Євровояж, Євродекор, Євроекспрес, Євроімпекс, Євромед, Європласт, Євдоресурс, Євро-Хліб*) та **інтер-/ін-** (*Інтеравіасервіс, Інтеравтомат, Інтер-Агроком, Інтер-Бізнес, Інтербудсервіс, Інтер-Електро, Інтерком, Інтерліс, Інтермед, Інтерпак, Інтерпрод, Інтерсталь, Інтех, Інтехмаши*). Використання таких компонентів у складі ергонімів ми вважаємо відображенням ціннісних орієнтирів, тобто вони виступають як риторичний засіб підвищення статусу адресанта/номінатора, а не лише позначають прагматичні характеристичні ознаки. Поряд із цим спостерігаємо в складі ергонімів компоненти як з аксіологічною семантикою *рег се*, так і з такою, яка ґрунтується на переосмисленні семантики дескриптивних прикметників: **еко-** (*Екобуд, Ековторресурс, Еколаб, Екомедтех*); **мега-** (*Мега-Пласт, Мегапромсервіс, Мега-Сервіс, Мегасистем, Мегатара, Мегатех*); **нео-** (*Неокоммерс, Неомікс, Неосвіт*); **полі-** (*Політекс, Політерм, Поліфарб*); **уні-** (*Уніліфт, Уніпак, Унісервіс*). У таких випадках констатуємо переважання не інформативної, а персуазивної стратегії. Інформативна складова є також послабленою в разі поєднання частотних ергонімних основ, як скорочених, так і повних, з елементами, які з позиції адресата мотивації не мають: *«Крат-Аудит», «Івека-Фарм», «Креома-Фарм», «Дінас-Сервіс», «Елопроект», «Імекс-Сервіс», «Інвасервіс», «Інкопак», «Протек-Фарма», «Сєда-Фарм», «Луком-Центр», «Олівєс-Електро», «Сєтко-Сервіс», «Сотта-Сервіс»*. Як видно з наведених прикладів, подібні ергоніми можуть позначити до певної міри лише загальну сферу діяльності. При цьому відзначимо, що навіть у разі застосування в складі назви підприємства обох повнозначних компонен-

тів здатність останньої виконувати інформативну функцію є значно обмеженою через розмитість значення іменників, що входять до її складу: «*Servis-Invest*» (енергопостачання), «*Техком*» (метал), «*Техноком*» (канцтовари). Уважаємо, що семантика таких основ зазнає генералізації і вони поступово внаслідок постійного використання в бізнес-сфері перетворюються на ергонімічні компоненти, які виступають будівельним матеріалом при утворенні нових найменувань. Наприклад, усічена форма *електро-* (від прикметника *електричний*) далі ущільнюється до *ел-*, що значно затемнює зв'язок з вихідною формою, і мотивація стає прозорою лише тоді, коли відомим є предмет діяльності: «*Елеком*» (вимірювальні прилади), «*Елком*» (оргтехніка), «*Елпром*» (електротехнічне обладнання), «*Елтек*» (вимірювальні прилади), «*Елтекс*» (електротехнічне обладнання), «*Елотек*» (електротовари). До інших подібних компонентів належать *імпекс/імекс/ексім* від *імпорт-експорт* («*Будексім*», «*Ветімпекс*», «*Відео-Імпекс*», «*Брокер-Імпекс*», «*Будімекс*»), *ком-* від *компанія* або *комп'ютер* («*Уніком*», «*Альфа-Ком*», «*Біоком*», «*Відіком*», «*Ліском*»); *тек-/тех-* від *технологія/техніка* («*Валтек*», «*Глобал Тек*», «*Графітек*», «*Ентехеко*», «*Коматек*»). Як ми бачимо, семантика аброекс основ починає поступово узагальнюватися, і вони перетворюються на афіксоїди, тобто дериваційні засоби, які маркують належність одиниці до класу ергонімів у цілому. Однак при цьому відбувається втрата мотивованості, що дає нам підстави констатувати порушення максими якості повідомлення, адже компоненти ергоніма більше не виконують інформативної функції. Таким чином, компресія, яка на початку була спрямована на забезпечення балансу між максимами якості та кількості інформації, пізніше призводить до його порушення. Така тенденція веде до підвищення рівня абстракції та до стирання внутрішньої форми одиниць, тобто відбувається відрив поняття від вербально визначених характеристичних ознак референта.

Стиснення форми вираження ергоніма може відбуватися також шляхом ініціальної абревіації, продуктивність якої, як відомо, значно зросла після революції 1917 року¹¹. За її допомогою в післяреволюційний період почали утворюватися назви численних нововиниклих організацій. Ця тенденція діяла впродовж усього існування СРСР, де підприємства одночасно послуговувалися повною описовою формою найменування та його скороченням. Сучасний ергонімікон України все ще містить певну кількість таких паралельних номінацій: *АНТК ім. О. К. Антонова* (*Авіаційний науково-технічний комплекс імені Олега Костянтиновича Антонова*), *ДТЕК* (*Державна тепло-енергетична компанія*), *КВІЗА* (*Київський впроваджувальний завод інноваційних засобів та автоматизації*), *НТУУ КПІ* (*Національний технічний університет України*), *ТОРА* (*Завод по технічному обслуговуванню та ремонту авіатехніки*). Деякі з подібних аббревіатур були досить поширеними і використовувалися для позначення цілої серії однотипних організацій і підприємств, вирізняльну функцію при цьому виконував нумеральний компонент: *АТП-10554*, *БМУ-8*. Відзначимо також, що паралельні ініціальні аббревіатури традиційно використовуються для позначення юридичної форми підприємства: *ТОВ*, *ЗАТ*, *ВАТ*, *ДП*, і це, безумовно, свідчить про продуктивність цього типу словотворення для ергонімікону в цілому. Творення пара-

¹¹ Поливанов Е. Д. Революция и литературные языки Союза ССР // За марксистское языкознание.— М., 1931.— С. 73–94; Мазон А. Лексика войны и революции в России (1914–1918). Введение. Аббревиация // Политическая лингвистика.— 2013.— № 1 (43).— С. 203–210.

лельних аббревіатурних позначень підприємств не можна розглядати лише як минулу тенденцію, адже вона продовжує діяти і сьогодні, зазнавши певних видозмін. Наприклад, раніше скорочувалася описова назва — словосполучення, опорним членом якого був іменник у прямому значенні, тобто апелятив, який позначав тип підприємства. Натомість сьогодні ми спостерігаємо ініціальні аббревіатури від еліптичних словосполучень, які вже є результатом компресії, адже з них вилучено гіперонімічне позначення: *ETC* (*Європейські торгові системи*), *ICTV* (англ. *International Commercial Television* — офіційна назва цього телеканалу українською *Міжнародна комерційна телерадіокомпанія*). Відзначимо також, що тенденція до акронічних скорочень має глобальний характер, адже ця словотвірна модель є продуктивним засобом, який використовується при ребрендингу міжнародних компаній, що мало місце, зокрема, у таких випадках: *AIG* (скорочення від *American International Group*), *KFC* (від *Kentucky Fried Chicken*), *BP* (від *British Petroleum*).

Принагідно зазначимо, що ініціальні аббревіатури загалом не є найпродуктивнішою моделлю утворення ергонімів. Хоча наприкінці 20 ст. цей спосіб активізувався, що, припускаємо, зумовлене таким позамовним чинником, як тенденція до укрупнення компаній, яка, зокрема, проявляється в об'єднанні декількох підприємств. Поширеною стратегією номінації, яку ми спостерігали, досліджуючи назви німецьких молочних компаній, є інтеграція двох найменувань в одне — очевидно, для уникнення незручних у використанні багатокомпонентних назв: *WIEMO* (*Wiehengebirgs-Molkerei Unterlübbe*), *OMIRA* (*Oberland-Milchverwertung Ravensburg*), *MUH* (*Milch-Union Hoheifel*). Крім того, до складу ергоніма може вводитися аббревіатура від найменування материнської компанії: *IDB Deutschland* (від *Irish Dairy Boards*), *DP Trockenwerk* (аббревіатура походить від назви нідерландського підприємства, яке зазнало укрупнення)¹². Таку тенденцію до утворення гібридних назв підприємств відзначають також інші дослідники¹³.

Подібну до ініціальних аббревіатур форму мають численні ергоніми з нашого корпусу, у яких не виражено очевидної мотивації з позиції адресата: «*Е.Т.С.*», «*ЕМТ*», «*ЄФС*», «*ІМЦ*», «*ІРС*», «*КЛК*», «*ЛВТ*», «*МКТ*», «*СТВ*». Безумовно, що вони можуть бути прозорими для адресанта, однак покладений у їхню основу мотив є прихованим від адресата, унаслідок чого назва сприймається як позбавлена внутрішньої форми. Поширення цього способу побудови ергонімів, на нашу думку, зумовлене, передусім, намаганням наслідувати ті моделі, які спостерігаються в називанні іноземних компаній. Безумовно, що така тенденція є націленою на стирання внутрішньої форми, творення назв-ярликів, які дозволяють вільно модифікувати імідж суб'єкта діяльності в залежності від конкретних потреб презентації та рекламування підприємства або компанії. При з'ясуванні ролі аббревіації в ергоніміконі необхідно також урахувувати її інтенсифікацію в мові взагалі, що відзначається багатьма дослідниками¹⁴.

¹² Зимовець Г. В. Структурно-семантичні особливості комерційних назв у сучасній німецькій мові // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту : Філол. науки. Мовознавство. — 2010. — № 8. — С. 172–177.

¹³ Lojko M. Structural Features of English Abbreviated Terms // *Neofilologia dla przyszłości*. — Warszawa, 2016. — Т. 1. — S. 93–108.

¹⁴ Див.: Навальна М. І. Динаміка лексики української періодики початку ХХІ ст. — К., 2011. — С. 119–127; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Знач. праця. — С. 134.

Крім власне ініціальних абревіатур, український ергонімікон також успадкував радянські номінації, що містять як ініціальні, так і складові скорочення: *БОРЕКС* (*Бородянський екскаваторний завод*), *УКРДГРІ* (*Український державний геолого-розвідувальний інститут*). За цим типом творяться також нові ергоніми, наприклад, *НЕОБІТ* (*Нестандартне обладнання та технології*), *ЦЕБІТ* (*Центр банківських інформаційних технологій*), *ІНГО Україна* (від рос. *Ингосстрах*). Як видно з цих прикладів, скорочуються також словосполучення, які не містять апелятивів зі значенням типу підприємства, тобто абревіатура слугує в цьому разі засобом компресії вже другого порядку, оскільки базове словосполучення саме по собі має еліптичний характер.

Компресивним за своїм характером є також процес онімізації, коли нові ергоніми утворюються за допомогою метонімічного переносу від апелятивів із значенням предмета діяльності, при чому йдеться, передусім, про складні слова, які більш або менш точно характеризують профіль компанії: «*Гідросила*», «*Запчастина*», «*Сантехніка*», «*Сілікатобетон*». Прості в структурному плані апелятиви, які онімізуються, здебільшого окреслюють не власне предмет діяльності, а радше її загальну сферу або позначають певні елементи відповідного тематичного поля: «*Екологія*» (вторинна сировина), «*Баланс*» (програмне забезпечення), «*Акант*» (будівельна організація), «*Катіон*» (фольга), «*Віза*» (правова допомога). Продуктивною мотиваційною ознакою однослівних ергонімів виступає також вказівка на професію адресанта, що опосередковано позначає предмет діяльності: «*Каменярь*» (каменеобробний завод), «*Оптовик*», «*Аграрник*», «*Акціонер*». Загалом онімізація апелятивів є поширеним, але не найпродуктивнішим способом побудови ергонімів з огляду на низький вирізняльний потенціал подібних назв, які, крім того, часто повторюються, що зменшує їхню ефективність як засобів впливу. Зокрема, у нашому корпусі спостерігаємо такі ідентичні назви підприємств: десять випадків «*Енергія*», п'ять однойменних ергонімів «*Індустрія*». Загалом можна зробити висновок, що онімізовані апелятиви не задовольняють вимогу якості інформації, оскільки не можуть докладно визначити предмет діяльності, до того ж не є експресивними іменами, які виділяють суб'єкта на тлі подібних, що і зумовлює меншу поширеність цього способу творення серед назв підприємств.

Підсумовуючи, зазначимо, що динамічні процеси у сфері ергонімії є відображенням загальної тенденції до економії зусиль, а саме до відтворення основних характеристичних ознак суб'єкта діяльності за допомогою мінімальної кількості одиниць. При цьому об'єктивно виникає проблема забезпечення достатнього контрасту між найменуваннями окремих суб'єктів, адже спостерігаємо використання в ході номінації компаній практично ідентичних за своєю формою апелятивів, що створює підґрунтя для маніпуляцій, а саме для введення в оману потенційних адресатів, яким складно розрізнити співзвучні назви. Шляхи врегулювання ситуації, що склалася, лежать у юридичній площині та потребують всебічного обговорення у відповідних фахових спільнотах. Зазначимо також, що парадоксальним чином первинна настанова на забезпечення балансу між максимами якості та кількості інформації, на якій, на нашу думку, ґрунтується явище мовної економії, із часом призвела до порушення цього принципу. Наслідком такого порушення стала тенденція до утворення ергонімів, позбавлених внутрішньої форми, які є зручними ярликами для вирізнення суб'єкта з-посеред інших. Уважаємо, що

в основі цієї тенденції до творення непрозорих назв лежить намагання уникнути однозначного визначення та характеризування референта, забезпечуючи можливість широкої його інтерпретації та внесення змін до змістового наповнення відповідних номінацій з часом.

G. V. ZYMOVETS

BUSINESS NAME COMPRESSION: FACTORS AND FORMS OF MANIFESTATION

The article focuses on language economy manifestation among Ukrainian business names, in particular on analysis of compressive types of word formation. The author argues that the economy principle in the category of business names was triggered by implementation of P. Grice's Maxims of Conversation, e. g. interaction of maxims of quantity and quality of a message, which ensures cooperative communication. The main language tool providing for that balance in the category of business names is compressive word formation that comprises several types of word formation, i. e. elliptical lexicalized word groups, initial abbreviation, syllable abbreviation, composita, quasicomposita (lexical units that include both an element of unclear semantics and a meaningful stem). The degree of form and meaning compression among above mentioned types differs significantly, with an element that denotes type of business being regularly omitted. The main motivation features kept in business names are subject and place of business activity. Lexicalized word groups are the least reduced forms whereas initial and syllable abbreviation represent the highest degree of compression. Recurrence of the same elements in composita leads to their meaning ambiguity and they render into derivational components, deprived of lexical semantics. Generalization of semantics decreases information content of a name and increases its ambiguity, which makes its motivation more obscure for a receiver. That trend toward formation of purely arbitrary language signs as business names is to be interpreted as an attempt to create empty labels as companies' designations, which conceptualization can be easily modified whenever necessarily.

Keywords: business name, economy in language, word formation, compression, motivation.

ВИТОКИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФОНОЛОГІЇ (ПІДСИСТЕМА КОНСОНАНТИЗМУ): ЛІНГВОІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті докладно проаналізовано погляди мовознавців щодо процесів становлення і розвитку підсистеми консонантизму протослов'янського діалекту праслов'янської мови у світлі загальних тенденцій розвитку праслов'янської фонологічної системи в цілому. Обґрунтовано важливість вивчення історико-фонологічних досліджень славістів з метою підвищення експланаторного рівня фонології та встановлення причинно-наслідкових ланцюгів, результатом яких стало формування фонологічної системи праслов'янської мови.

Ключові слова: праслов'янська мова, фонологічна система, підсистема консонантизму.

Дослідження історії фонологічної системи будь-якої мови не обмежується лише цією мовою, фактично воно представляє вивчення низки мов, пов'язаних відношеннями «предок — нащадок»¹. Вивчення рефлексів праслов'янської фонологічної системи, з огляду на наступність мовних змін, підвищує експланаторність історичної фонології української мови. Як зазначив В. Я. Плоткін, «успішним може бути лише розгляд цілісних процесів еволюції фонологічних систем у якомога ширших хронологічних межах, бо причинно-наслідкові ланцюги, що зумовили хід фонологічної еволюції в кожній зазначеній мові, мають свій початок у її передісторії»². Дослідженню фонологічних процесів праслов'янської мови присвячено праці Н. ван Вейка, М. С. Трубецького, Р. О. Якобсона, Р. Нахтігала, Р. Коржинека, А. Мартіне, А. Фурдаля, В. К. Журавльова, Ю. Я. Бурмистровича, Ю. В. Шевельова та ін.

Історико-фонологічне вивчення протослов'янського та праслов'янського мовного матеріалу є продовженням традицій фонетистів Лейпцизької, Харківської, Московської, Казанської та Женевської лінгвістичних шкіл.

У лінгвістичній літературі є різні погляди щодо проблеми походження праслов'янської мови, які можна сформулювати у вигляді двох протилежних тез: 1) між праіндоевропейським та праслов'янським періодами реконструюються перехідні мови (здебільшого прихильники цієї гіпотези твердять про

¹ Бурмистрович Ю. Я. Историческая фонемология последовательного ряда или цепи славянских языков, связанных отношениями «предок — потомок», от праиндоевропейского в лице его протославянского диалекта до русского.— Абакан, 2001.— С. 18.

² Плоткин В. Я. Эволюция фонологических систем: на материале германских языков.— М., 1982.— С. 10.

прабалто-слов'янську мову³); 2) праслов'янська мова виділяється безпосередньо з діалектів праіндоевропейської мови (визнається протослов'янський період).

Оцінку наукової обґрунтованості ідей, які покладено в основу представлених гіпотез, подав Ю. Я. Бурмистрович⁴. Вагомим критичним аргументом до гіпотези про існування проміжної прабалто-слов'янської мови дослідник вважає відсутність «цілісного опису хоч би одного з рівнів прабалто-слов'янської мови», тоді як дослідження генезису праіндоевропейської та праслов'янської мов представлені в повному обсязі⁵. Застосування методики внутрішньої реконструкції та встановлення відносної хронології підвело сучасних лінгвістів до висновку про виділення праслов'янської мови (або групи праслов'янських діалектів) безпосередньо з індоевропейської прамови (згідно з фундаментальною тезою П. Ф. Фортунатова прамова також є групою діалектів) без перехідного прабалто-слов'янського періоду. Такої думки дотримувалося багато дослідників, зокрема Є. Д. Поливанов, В. К. Журавльов, О. М. Трубачов, Ю. Я. Бурмистрович, В. А. Маслова тощо⁶. Розглядаючи питання взаємодії між слов'янськими та балтійськими мовами, Ф. П. Філін дійшов висновку, що зв'язки між мовами були, проте підстав постулювати наявність спільної прамови немає⁷.

Праслов'янська фонологічна система, на думку В. К. Журавльова, Ю. Я. Бурмистровича, В. А. Маслової, бере початок у протослов'янському діалекті праіндоевропейської мови⁸. Наявність протослов'янського періоду визнавали також С. Ю. Адліванкін, Г. О. Хабургаєв, Р. В. Алімпієва та ін.⁹

Грунтовний аналіз мовних процесів, які характеризують фонологічну систему протослов'янського діалекту праіндоевропейської мови, знаходимо в працях Ю. Я. Бурмистровича, В. А. Маслової¹⁰ та інших дослідників. Зокрема, Г. С. Кличков, С. Д. Кацнельсон, В. К. Журавльов¹¹ розглянули ті

³ Бурмистрович Ю. Я. Зазнач. праця.— С. 13.

⁴ Там же.— С. 13–14.

⁵ Там же.— С. 14.

⁶ Поливанов Е. Д. Введение в языкознание для востоковедных вузов (1928) // Поливанов Е. Д. Избранные труды по восточному и общему языкознанию.— М., 1991.— С. 59–60; Журавлёв В. К. Ответ на вопрос № 10 к IX Международному съезду славистов: «Какая концепция балто-славянских отношений является, по вашему мнению, наиболее адекватной сложному характеру этих отношений (первоначальное единство; древнее ареальное соседство; вторичное сближение обоих индоевропейских диалектов и т. д.)?» // Вопр. языкознания.— 1983.— № 4.— С. 39–40; Трубачёв О. Н. Этногенез и культура древнейших славян : Лингвист. исслед. — М., 1991.— С. 5; Бурмистрович Ю. Я. Зазнач. праця.— С. 14; Маслова В. А. Истоки праславянской фонологии : Учеб. пособие. — М., 2004.— С. 8, 11.

⁷ Филлин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : Историко-диалектолог. очерк.— М., 1972.— С. 8–10, 14–16.

⁸ Бурмистрович Ю. Я. Зазнач. праця.— С. 14; Маслова В. А. Зазнач. праця.— С. 8.

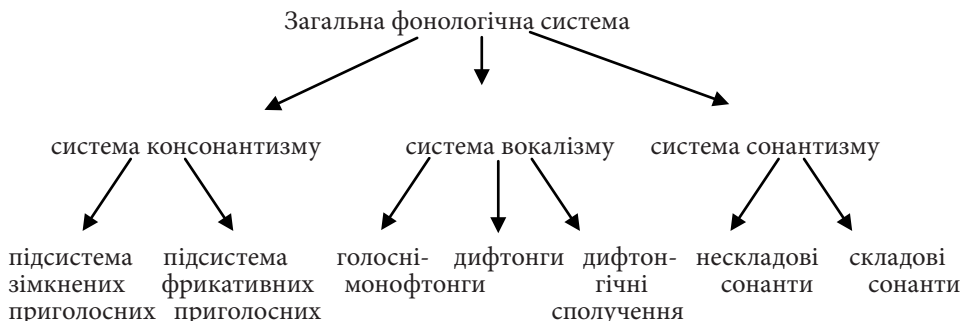
⁹ Адливанкин С. Ю. Краткий очерк истории праславянской фонетики.— Пермь, 1971.— С. 13–14; Хабургаев Г. А. Старославянский язык.— 2-е изд., перераб. и доп.— М., 1986.— С. 65–66; Алимпиева Р. В. Сравнительная грамматика славянских языков.— Калининград, 1996.— С. 16.

¹⁰ Бурмистрович Ю. Я. Зазнач. праця.— С. 46–71; Маслова В. А. Зазнач. праця.— С. 196–421.

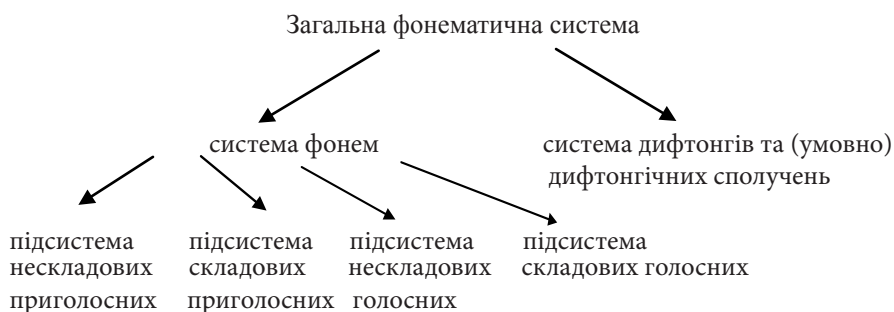
¹¹ Кличков Г. С. Типологическая гипотеза реконструкции индоевропейского праязыка // Вопр. языкознания.— 1963.— № 5.— С. 5–14; Кацнельсон С. Д. К

самі процеси фрагментарно або віднесли їх до іншого періоду (праіндоєвропейського взагалі чи праслов'янського). Аналізуючи погляди мовознавців щодо основного складу фонологічної системи протослов'янського діалекту та щодо наявних у протослов'янський період процесів, ми дійшли висновку про неоднозначність розв'язання в лінгвістичній літературі низки проблем — як конкретних, так і загального характеру.

Наприклад, питання структурної організації загальної фонологічної системи протослов'янського діалекту в сучасних дослідженнях вирішується по-різному. Зокрема, структуру поданого В. А. Масловою ¹² матеріалу можна представити у вигляді такої схеми:

Аналіз дослідження Ю. Я. Бурмистровича ¹³ дозволив накреслити іншу схему, зважаючи на відмінності в структурній організації загальної фонематичної системи:

Вивчення історії фонологічної системи протослов'янського діалекту праіндоєвропейської мови передбачає також аналіз досліджень, присвячених висвітленню конкретних питань: 1) склад задньоязикових (гутуральних) фонем у підсистемі нескладового консонантизму фонологічної системи протослов'янського діалекту (кількість рядів); 2) реконструкція дзвінких та глухих придихових; 3) статус чистої лабіальної фонемі /b/; 4) склад щілинних фонем протослов'янського діалекту; 5) підсистема сонантизму протослов'янського діалекту праіндоєвропейської мови: статус складових та нескладових сонорних; 6) структурна належність нескладових *u, i*; 7) підси-

фонологической интерпретации протоиндоевропейской звуковой системы // *Вопр. языкознания*. — 1958. — № 3. — С. 55–59; Журавлёв В. К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке // *Вопр. языкознания*. — 1961. — № 4. — С. 33–42; Журавлёв В. К. Генезис протезов в славянских языках // *Вопр. языкознания*. — 1965. — № 4. — С. 32–43.

¹² Маслова В. А. Знач. праця.

¹³ Бурмистрович Ю. Я. Знач. праця. — С. 46–71.

стема складового вокалізму (довгі, короткі та надкороткі голосні); 8) підсистема дифтонгів та дифтонгічних сполучень; 9) дивергенція щілинної фонем /s/, процес сатемізації; 10) конвергенція придихових та лабіалізованих приголосних фонем у чисті; 11) наслідки фонематичного закону делябіалізації для фонологічної системи протослов'янського діалекту індоєвропейської прамови¹⁴.

Проблема встановлення кількості рядів задньоязикових (гутуральних) приголосних у пізній фонологічній системі індоєвропейської мови або в початковій протослов'янській фонологічній системі залишається актуальною і для сучасних дослідників. Погляди мовознавців щодо зазначеної проблеми можна звести до трьох основних гіпотез: 1) виділення трьох рядів гутуральних; 2) виділення двох рядів; 3) виділення одного ряду гутуральних¹⁵.

Прихильники першої гіпотези, зокрема Є. Курилович, Т. В. Гамкрелідзе, В'яч. Вс. Іванов¹⁶ постулюють для фонологічних систем групи діалектів праіндоєвропейської мови наявність велярних (g, k, g^h, k^h), лабіовелярних (g^u, k^u, g^{hu}, k^{hu}) та палаталізованих (палатовелярних, за Ю. Я. Бурмистровим¹⁷) задньоязикових (g', k', g^{h'}, k^{h'}) приголосних. Однією з причин неможливості функціонування трьох рядів задньоязикових фонем в індоєвропейських діалектах В. І. Георгієв, С. Д. Кацнельсон, Г. С. Кличков, Ю. Я. Бурмистровиц вважають відсутність такого складу гутуральних у підсистемах консонантизму деяких індоєвропейських мов¹⁸. Цікаво, що прихильники трирядної теорії (В'яч. Вс. Іванов, Т. В. Гамкрелідзе) вказали на нестабільність одного з рядів гутуральних у системі. Дослідники визнали, що палаталізовані задньоязикові фонем є максимально маркованими, тому піддаються елімінації, зливаються з велярними¹⁹. За спостереженням В. І. Георгієва, палатальні гутуральні найчастіше трапляються перед голосним переднього ряду, що вказує на вторинність протиставлення «палатальність — велярність» для задньоязикових²⁰. Ця думка В. І. Георгієва підтверджується пізнішими

¹⁴ Бурмистровиц Ю. Я. Зазнач. праця.— С. 46–71; Маслова В. А. Зазнач. праця; Журавлєв В. К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке.— С. 33–42; Журавлєв В. К. Генезис протезов в славянских языках.— С. 32–43; Гамкрелідзе Т. В., Іванов Вяч. Вс. Реконструкция системы смычных в праиндоевропейском // *Вопр. языкознания*.— 1980.— № 4.— С. 21–35; Гамкрелідзе Т. В., Іванов Вяч. Вс. Проблема языков centum и satem и отражение «гуттуральных» в исторических индоевропейских диалектах // *Вопр. языкознания*.— 1980.— № 6.— С. 13.

¹⁵ Кацнельсон С. Д. Зазнач. праця.— С. 56; Журавлєв В. К. Внутренняя реконструкция // *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : Теория лингвист. реконструкции*.— М., 1988.— С. 83–84; Бурмистровиц Ю. Я. Зазнач. праця.— С. 47–48; Маслова В. А. Зазнач. праця.— С. 79–90.

¹⁶ Курилович Е. О методах внутренней реконструкции // *Новое в лингвистике*.— М., 1965.— Вып. 4.— С. 400–433; Гамкрелідзе Т. В., Іванов Вяч. Вс. Проблема языков centum и satem... — С. 13.

¹⁷ Бурмистровиц Ю. Я. Зазнач. праця.— С. 48.

¹⁸ Георгієв В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию: Родственные отношения индоевропейских языков.— М., 1958.— С. 29; Курилович Е. Зазнач. праця.— С. 57; Кличков Г. С. Зазнач. праця.— С. 12; Бурмистровиц Ю. Я. Зазнач. праця.— С. 47.

¹⁹ Гамкрелідзе Т. В., Іванов Вяч. Вс. Проблема языков centum и satem...— С. 13.

²⁰ Георгієв В. И. Зазнач. праця.— С. 36.

висновками В. К. Журавльова та В. А. Маслової, з погляду яких палаталізовані гутуральні є алофонами велярних²¹.

З іншого боку, і гіпотезу, у якій постульовано один ряд гутуральних (g, k, g^h, k^h), прийняти важко. Як зазначив Ю. Я. Бурмистрович, різноманітність рефлексів гутуральних у сучасних індоєвропейських мовах неможливо звести до одного ряду²². В останніх дослідженнях сучасних фонологів, зокрема В. К. Журавльова, Ю. Я. Бурмистровича, В. А. Маслової, найвірогіднішою з позиції системності фонологічної будови мови є дворядна гіпотеза, тільки в тому її варіанті, де для протослов'янського періоду визнається наявність велярного та лабіовелярного рядів гутуральних (g, k, g^h, k^h, g^u, k^u, g^{hu}, k^{hu})²³.

Що ж до реконструкції придихових фонем для протослов'янської підсистеми консонантизму, в історико-фонологічних дослідженнях представлено три варіанти: 1) схема, у якій дзвінкі придихові (b^h, d^h, g^h, g^{hu}) протиставлені глухим (p^h, t^h, k^h, k^{hu}); 2) схема без глухих придихових; 3) схема, у якій на місці дзвінких придихових реконструйовано фонemi з іншою артикуляційною якістю. Перший варіант визнавали І. М. Тронський, О. Семереньї²⁴; за визначеннями Ю. Я. Бурмистровича й В. А. Маслової, він реалістичніший з типологічного погляду²⁵. Дослідники спиралися на аргументи Р. О. Якобсона, А. Мартіне, В. В. Мартинова, які вважають, що потрібне протиставлення фонем («чиста дзвінка — чиста глуха — придихова дзвінка») не фіксується в жодній з мов світу²⁶. Згідно з універсалією, сформульованою В. В. Мартиновим, маркований ряд фонем (а таким є дзвінкі придихові в протослов'янському діалекті) не може функціонувати в мові без відповідного немаркованого ряду (до нього відносять глухі придихові)²⁷.

Стосовно третього варіанта, В. А. Маслова відзначила, що невизначеність фонетичної природи дзвінких придихових характерна для низки фонологічних досліджень, присвячених висвітленню проблем праіндоєвропейського консонантизму²⁸. На думку Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванова, ознака придиховості в підсистемі зімкнених фонем праіндоєвропейської мови є взагалі фонологічно не релевантною²⁹. Отже, придиховий та відповідний непридиховий, як вважають дослідники, є комбінаторними варі-

²¹ Журавльов В. К. Реконструкция праславянской системы шумных согласных древнейшего синхронного состояния // Изв. на Ин-та за българ. език.— София, 1967.— Кн. 14.— С. 41; Маслова В. А. Знач. праця.— С. 89.

²² Бурмистрович Ю. Я. Знач. праця.— С. 48.

²³ Журавльов В. К. Внутренняя реконструкция.— С. 83–84; Бурмистрович Ю. Я. Знач. праця.— С. 48; Маслова В. А. Знач. праця.— С. 88.

²⁴ Тронский И. М. Общеиндоевропейское языковое состояние.— Ленинград, 1967.— С. 37–39; Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание.— М., 1980.— С. 69–70, 159–161.

²⁵ Бурмистрович Ю. Я. Знач. праця.— С. 47; Маслова В. А. Знач. праця.— С. 31.

²⁶ Якобсон Р. О. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // Новое в лингвистике.— М., 1963.— Вып. 3.— С. 103; Мартынов В. В. Славянская и индоевропейская аккомодация.— Минск, 1968.— С. 8–9; Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях : Проблемы диахрон. фонологии.— М., 1960.— С. 153.

²⁷ Мартынов В. В. Знач. праця.— С. 8–9.

²⁸ Маслова В. А. Знач. праця.— С. 33–37.

²⁹ Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Проблема языков centum и satem...— С. 27.

антами відповідних фонем», що залежать від позиції у слові³⁰. На відсутність аспіратів у фонологічній системі протослов'янського періоду вказував В. К. Журавльов³¹. Проте загальноприйнятою в сучасних історико-фонологічних дослідженнях є така схема протослов'янської підсистеми консонантизму, де чітко реконструюються як глухі, так і дзвінкі придихові³², що дозволяє краще пояснити їхні рефлексії в сучасних слов'янських мовах.

Сутність проблеми реконструювання білабіальної фонемі /b/ у складі інших лабіальних приголосних протослов'янського діалекту індоевропейської прамови полягає насамперед у її нечастотності, що, на думку О. Н. Савченка, І. М. Тронського, О. Семереньї та ін., є показником слабкості цієї фонемі³³. Ю. Я. Бурмистрович відзначив припущення Х. Педерсена про відсутність чистої дзвінкої фонемі /b/ у протослов'янській фонологічній системі³⁴. Подібні припущення стали поштовхом для виникнення інших гіпотез. Як зазначили дослідники, уперше думку про первинність глоталізованих фонем для праіндоевропейської мови, з яких пізніше виникли чисті дзвінкі зімкнені, висловив А. Мартіне³⁵. На основі цієї ідеї Т. В. Гамкрелідзе, В'яч. Вс. Іванов, а також П. Дж. Хопер створили цілісну теорію, яка одержала назву глотальної теорії. Дослідники вважають, що здебільшого фонетичні та фонематичні процеси в сучасних мовах, які є нащадками індоевропейської прамови, можна пояснити лише за умов визнання факту наявності в праіндоевропейській підсистемі консонантизму глоталізованих фонем³⁶.

Ми не будемо заглиблюватися в сутність глотальної теорії, адже визначення її цінності для історико-фонологічного вивчення сучасних мов здійснювали вже багато мовознавців, зокрема О. М. Трубаčov, Ю. Я. Бурмистрович, В. А. Маслова³⁷. Ця теорія цікавить нас насамперед з погляду її придатності для з'ясування статусу білабіальної чистої фонемі /b/ у системі приголосних фонем протослов'янського діалекту. Так, основними недоліками зазначеної теорії, на думку дослідників, є типологічна унікальність переходу глоталізованих приголосних у дзвінкі неглоталізовані (на цьому особливо наголошував О. М. Трубаčov³⁸), а також відсутність указівки на причини подібного переходу³⁹. В. А. Маслова зазначає, що глоталізовані

³⁰ Там же.

³¹ Журавльов В. К. Реконструкция праславянской системы шумных согласных... — С. 23, 38, 41.

³² Бурмистрович Ю. Я. Знач. праця. — С. 47; Маслова В. А. Знач. праця. — С. 27–37.

³³ Савченко А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. — М., 1974. — С. 60; Тронский И. М. Знач. праця. — С. 40; Семереньї О. Знач. праця. — С. 66.

³⁴ Бурмистрович Ю. Я. Знач. праця. — С. 48.

³⁵ Мартіне А. Знач. праця. — С. 11; Бурмистрович Ю. Я. Знач. праця. — С. 48.

³⁶ Гамкрелідзе Т. В., Іванов Вяч. Вс. Реконструкция системы смычных в праиндоевропейском. — С. 21–35; Хопер П. Дж. Языки «Десет» и «Taihum»: индоевропейская изоглосса // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1988. — Вып. 21. — С. 173–182.

³⁷ Трубаčov О. Н. Этногенез и культура древнейших славян : Лингвистические исслед. — М., 1991. — С. 66–67; Бурмистрович Ю. Я. Знач. праця. — С. 48–50; Маслова В. А. Знач. праця. — С. 46–50.

³⁸ Трубаčov О. Н. Знач. праця. — С. 66–67.

³⁹ Бурмистрович Ю. Я. Знач. праця. — С. 48; Маслова В. А. Знач. праця. —

приголосні взагалі нетипові для індоєвропейського ареалу, а якщо й можлива реконструкція їх, то тільки для раннього праіндоєвропейського періоду⁴⁰ Дослідниця спирається на погляди О. М. Трубачова, Г. Б. Джаукяна та ін.⁴¹

Склад підсистеми щілинних (фрикативних) фонем у протослов'янському діалекті мовознавці реконструювали неоднозначно. Найпоширенішою серед дослідників є думка, згідно з якою до підсистеми щілинних фонем зазначеного діалекту входила тільки одна фонема /s/ ⁴². Її висока частотність, з одного боку, й слабе включення в систему консонантизму, — з другого, що стало причиною появи пустих клітин, викликали низку дивергентних процесів, які докорінним чином змінили всю підсистему консонантизму⁴³.

Загальноприйнятою в мовознавстві є теза про подвійну природу сонантів, згідно з якою сонорні звуки займають проміжне положення між приголосними та голосними. Зокрема, Є. Д. Поливанов розрізнявав сонанти (складові) та сонорні звуки (нескладові)⁴⁴. Однією з основних суперечливих проблем у дослідженні системи сонантів протослов'янського діалекту мовознавці, зокрема Ю. Я. Бурмистрович, В. А. Маслова⁴⁵, вважають визначення статусу складових (m°, n°, r°, l°) та нескладових сонорних фонем (m, n, r, l). Так, деякі вчені вважають складові й нескладові сонанти окремими фонемами⁴⁶. Б. М. Гаспаров, П. С. Сигалов, Т. В. Гамкрелідзе, В'яч. Вс. Иванов реконструювали складові й нескладові сонанти як алофони тих самих фонем⁴⁷.

Визнання складових сонантів окремими фонемами в сучасній лінгвістиці ґрунтується на даних типології, а також на результатах порівняльно-генетич-

С. 69–76.

⁴⁰ Маслова В. А. Знач. праця.— С. 72–73.

⁴¹ Трубачёв О. Н. Знач. праця.— С. 67; Джаукян Г. Б. Индоевропейская фонема *b и вопросы реконструкции индоевропейского консонантизма // Вопр. языкознания.— 1982.— № 5.— С. 64–65.

⁴² Див.: Мейе А. Общеславянский язык / Пер с фр.; общ. ред. С. Б. Бернштейна.— М., 2000.— С. 30; Журавлёв В. К. Диахроническая фонология.— М., 1986.— С. 173–174; Савченко А. Н. Знач. праця.— С. 80; Беляев Д. Д. Становление праславянских задненёбных: материалы к спецкурсу по истории праславянского языка.— Владимир, 1978.— С. 24; Семереньи О. Знач. праця.— С. 83; Бурмистрович Ю. Я. Знач. праця.— С. 50; Маслова В. А. Знач. праця.— С. 93.

⁴³ Журавлёв В. К. Внутренняя реконструкция.— С. 83–84; Бурмистрович Ю. Я. Знач. праця.— С. 50, 62–66.

⁴⁴ Поливанов Е. Д. Толковый терминологический словарь по лингвистике (1935–1937) // Поливанов Е. Д. Избранные труды по восточному и общему языкознанию.— М., 1991.— С. 430.

⁴⁵ Бурмистрович Ю. Я. Знач. праця.— С. 50–52; Маслова В. А. Знач. праця.— С. 169–193.

⁴⁶ Курилович Е. О. О балто-славянском языковом единстве // Вопр. славян. языкознания.— М., 1958.— Вып. 3.— С. 22; Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков : В 2 т.— М., 1961.— Т. 1.— С. 133, 149; Дыбо В. А. Сравнительно-фонетические таблицы // Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков : Введение. Сравнительный словарь /b – k/.— К.; М., 1971.— С. 158; Савченко А. Н. Знач. праця.— С. 80; Семереньи О. Знач. праця.— С. 57–62; Бурмистрович Ю. Я. Знач. праця.— С. 50–52; Маслова В. А. Знач. праця.— С. 193

⁴⁷ Гаспаров Б. М., Сигалов П. С. Сравнительная грамматика славянских языков : Пособие для студентов.— Тарту, 1974.— Ч. 1.— С. 10–11; Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы : Реконструкция и историко-типолог. анализ праязыка и протокультуры : В 2 кн.— Тбилиси, 1984.— С. 163.

них досліджень індоєвропейських мов взагалі. Наближення якості складових сонантів до голосних фонем дозволило зробити припущення про наявність у підсистемі самостійних складових сонорних фонем певних опозицій, які не властиві іншим групам сонантів. Так, найвагомішим аргументом на користь самостійності складових сонорних, на думку Ю. Я. Бурмистровича, є реконструкція опозицій протослов'янських приголосних за довготою та короткістю⁴⁸. Із встановленням опозиційних відношень для складових сонантів протослов'янського діалекту пов'язана низка суперечливих питань. Важливим для тлумачення історії фонологічної системи протослов'янського діалекту, а далі й праслов'янської мови (конкретніше, для пояснення походження дифтонгічних сполучень *ĭr*, *ŭr*), на наш погляд, є питання про наявність у підсистемі складових сонантів опозиційних відношень за палатальністю / непалатальністю (передній / непередній ряд). Гіпотезу про можливість установаження такої категорії для складових сонорних протослов'янського діалекту висували С. Б. Бернштейн, Б. М. Гаспаров, П. С. Сигалов, В. А. Маслова та ін.⁴⁹. Критично поставився до цього припущення Ю. Я. Бурмистрович, указуючи на те, що категорія палатальності / непалатальності, по-перше, виникла наприкінці давньоруського періоду, по-друге, «прийняття протиставлення непалатальних та палатальних складових сонорних при одночасному постулюванні відсутності такого протиставлення в підсистемі нескладових, зокрема й сонорних приголосних, порушує твердження про системність мови, що є особливо сильною саме на фонематичному рівні»⁵⁰.

Отже, наслідком дії низки фонетичних та фонематичних законів було становлення фонологічної системи праслов'янської мови. Дослідження протослов'янських фонологічних процесів дозволило глибше зрозуміти та пояснити сутність фонологічних змін у праслов'янській мові. А це сприяє підвищенню загального експланаторного рівня праслов'янської фонології як окремої наукової дисципліни.

(Слов'янськ)

A. S. OREL

THE ORIGINS OF THE PROTO-SLAVIC PHONOLOGICAL SYSTEM (THE CONSONANT SUBSYSTEM): A LINGUO-HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

The views of linguists about the process of consonant subsystem of Proto-Slavic dialect of Proto-Indo-European language formation and development according to the common tendencies of Proto-Slavic phonological system development are analyzed in the article. The importance of historical phonological investigations studying is founded with the aim of upgrading explanatory level of Phonology and formation causal-investigatory connects the result of which is formation of Proto-Slavic phonological system.

Keywords: Proto-Slavic language, phonological system, consonant subsystem.

⁴⁸ Бурмистрович Ю. Я. Зазнач. праця.— С. 51–52.

⁴⁹ Бернштейн С. Б. Зазнач. праця.— С. 133; Гаспаров Б. М., Сигалов П. С. Зазнач. праця.— С. 20; Маслова В. А. Зазнач. праця.— С. 177.

⁵⁰ Бурмистрович Ю. Я. Зазнач. праця.— С. 52.

ПОХОДЖЕННЯ Й СЕМАНТИЧНИЙ РОЗВИТОК НАЗВ ЗАЗДРОСТІ В ПОЛЬСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Стаття присвячена дослідженню етимології і розвитку семантики назв емоції заздрості в польській, російській та українській мовах. У статті зосереджено увагу на іменникових і дієслівних лексемах. Назви заздрості в порівнюваних мовах походять від семантично близьких праслов'янських дієслів, що позначали зорове сприйняття **viděti* 'бачити' та **zbrěti* 'дивитися'. Українська назва *ревності* та російська *ревность*, у семантичній структурі яких наявна сема 'заздрість', не мають єдиної етимологічної версії. Аналіз лексикографічного матеріалу дозволяє стверджувати, що з погляду діяхронії назви заздрості в порівнюваних мовах розвивалися переважно у напрямку від полісемантичності до звуження і конкретизації семантики.

Ключові слова: етимологія, семантична еволюція, значення, корінь, дефініція.

Вивчення семантики мовних одиниць може відбуватися не лише в синхронічному аспекті. Залучення етимологічних даних, дослідження первісної мотивації та значеннєвої еволюції назв дозволяють здійснювати їх семантичний аналіз у діяхронічному зрізі. Це повною мірою стосується й емотивної лексики. Метою нашої розвідки є порівняльний аналіз розвитку семантики іменникових і дієслівних назв емоції заздрості в польській, російській та українській мовах. Це, зокрема, моносеманти п. *zawiść*, *zazdrościć*, рос. *зависть*, *завидовать*, укр. *зздрість*, *зздріоці*, *зависть*, *зздрітати*, *зздрітисся*, *ззздрівати* та полісеманти п. *zazdrość* — 'заздрість', 'ревності', рос. *ревность* — 'ревності', 'заздрість', укр. *ревності* — 'ревності', 'заздрість'.

Назви заздрості в порівнюваних мовах є континуантами псл. **zaviděti* 'заздрити' від **viděti* 'бачити' (Boryś¹, 731–732; ЕСУМ, II, 217) та псл. **zazbrěti* 'заздрити' від **zbrěti* 'бачити' (зі вставним **d**, що є одним з найдавніших виявів евфонії між свистячим приголосним і наступним **r**) (там же, 733; там же, II, 223–224, 256). Як зауважує польський мовознавець З. Кемпф, польські іменники *zawiść* і *zazdrość* походять від семантично близьких коренів, що позначають зорове сприйняття і мають ідентичний префікс **za-**, з тією лише відмінністю, що псл. **vid-* означало 'пасивне бачення', а **zbr-* — 'активне бачення'², тобто фактично **viděti* означало 'бачити', а **zbrěti* — 'дивитися'. За версією польського етимолога Ф. Славського, розвиток значення праслов'янського дієслова **za-zbrěti* відбувався аналогічно до **za-viděti*. Учений не виключає впливу польської мови на походження українського

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

² Kempf Z. *Zawiść i zazdrość* // *Język Polski*, 1981.— Zesz. 3–5.— S. 177–178.

іменника *заздрість*³. В «Етимологічно-семантичному словнику української мови» І. Огієнка семантична еволюція українських дієслів *заздрити* та *завидувати* представлена у такий спосіб: спочатку ці дієслівні утворення означали 'споглядати ззаду', потім — 'дивитися зле, споглядати спідлоба', врешті набули значення 'відчувати ненависть до того, хто щасливий' (Огієнко, П, 65). Автор найновішого етимологічного словника польської мови В. Борись первісне значення дієслів *zazdrościć* і *zawidzieć* тлумачить як 'заглянути кудись, побачити щось, що викликає заздрість' (Boryś, 726, 731). Семантику лексики на позначення заздрості у слов'янських мовах пов'язують з уявленням про лихе, недобре око і порівнюють з лат. *invideo* 'дивлюся з недоброзичливістю', 'наврочую', 'заздрю', похідним від *video* 'бачу' (ЕСУМ, П, 217, 224; Фасмер, П, 72), пор.: п. *patrzeć krzywym okiem* 'заздрити', укр. *глянути недобрим оком* 'позаздрити, зурочити', рос. *дурной глаз* 'заздрісні очі'. Як влучно зауважує український мовознавець П. Селігей, «лексика, якою етимологічно мотивуються назви емоцій, до певної міри збігається з лексикою, з якою ці назви стало сполучаються в мовленні»⁴, пор.: п. *zazdrosne spojrzenie*, укр. *заздрісний погляд*, рос. *завистливый взгляд*.

Українська назва *ревності* та російська *ревность*, у семантичній структурі яких наявна сема 'заздрість', до цього часу не мають єдиної усталеної етимологічної версії. П. Черних вважає, що ці назви слід виводити з друс. та ст.-сл. *рьвьнь* 'старанність', 'ретельність', 'заздрість', *рьвьность* 'старанність', 'ретельність', 'сварка', *рьвьный* 'старанний', 'ретельний', 'ревний', *рьвьновати* 'піклуватися', 'змагатися', 'наслідувати', 'ворогувати'. За версією автора, значення 'ревнивий у коханні' з'явилося пізніше, але на початок XVIII ст. вже закріпилося. Розвинулося воно з псл. **rъvъnivъ*, **rъvъnivъjъ* 'ревний', 'той, що змагається, суперничає', з індоєвропейського кореня **er-*: **or-*: **r-* 'приходити в рух', 'перебувати в русі', 'мчати', 'ринуть', 'підніматися', пор. лат. *rivalis* 'суперник у коханні', що виникло зі значення 'суперник' в умовах земельних відношень у римському селі (Черних, П, 104). В. Борись схиляється до думки про те, що первісне значення праслов'янського прикметника **revъnъ*, похідного від праслов'янського дієслова **ruti*, **revq* / **rovq* 'ревіти', було 'той, що реве', пор. псл. **ruja* 'ревіння', 'час ревіння в період спарювання тварин', звідси, очевидно, як розмірковує автор, розвинулося значення 'той, що виявляє емоції, сповнений емоцій', а потім — 'заздрісний', 'ревний' (Boryś, 534, 526). З. Кемпф також вважає, що праслов'янський корінь **rev-* містив у собі значення 'сильне почуття', доказом чого є семантичне відгалуження — польський прикметник *rzewny* 'зворушливий, чулий, сумний, тужливий'. Почуття, у назві якого був праслов'янський корінь **rev-*, на думку вченого, очевидно стосувалося статі, звідси такі утворення, як **ruja* 'період посилення статевого потягу у тварин', ч. *říjen* 'жовтень' ('місяць ріж') та 'ревіння'⁵. «Етимологічний словник української мови» подає кілька можливих версій, за якими псл. **rъvъnъ* 'сердитий', 'ревнивий' пов'язують із: 1) лат. *rivalis* 'суперник', 2) псл. **rjuti* 'ревіти', 3) лат. *ruo* 'пориваюся, поспішаю', 4) дангл. *rēow* 'схвильований,

³ *Ślowski F.* Uwagi do artykułu Z. Kempfa // *Język Polski*, 1981.— Zesz. 3–5.— S. 179.

⁴ *Селігей П.* Внутрішня форма назв емоцій в українській мові // *Мовознавство*.— 2001.— № 1.— С. 32.

⁵ *Kempf Z.* Op. cit.— S. 178.

бурний, дикий» (ЕСУМ, V, 41). Усі етимологічні гіпотези видаються досить серйозними і мають підстави для існування. Без сумніву, можна погодитися з польським мовознавцем З. Кемпфом у тому, що праслов'янський корінь *rev- містив у собі значення 'сильне почуття'.

При дослідженні семантичної еволюції номінантів заздрості в порівнюваних мовах ми спиралися на історичні словники. Зокрема, «Старопольський словник», який включає лексику польської мови XIV–XV ст., лексеми *zazdrość* та її варіанти *zazrość*, *zazdroć*, *zazroć* подає з двома значеннями — 'заздрість' та 'ненависть': «1) почуття досади, неприязні до когось, викликане його щастям, успіхами, поєднане з бажанням мати те саме; 2) почуття сильної ворожості, ненависть» (SS, XI, 247–249). У словнику С. В. Лінде, що охоплює польську лексику XVI — початку XIX ст., спостерігаємо модифікацію семантики лексем *zazdrość*, *zajzdrość*, *zaizdrość*, *zazdrostka*. У їхніх дефініціях, крім 'заздрість', виділяються значення 'суперництво між рівними' та 'ревності', а значення 'ненависть' не фіксується, пор.: «1) заздріння, заздрість; 2) заздрість між рівними, заздрісне суперництво; 3) любовна заздрість, ревності» (Linde, VI, 958–959), *zajrzenie* «заздріння, заздрість» (там же, 773). Автори так званого «Віленського словника», виданого в 1861 р., іменникові назви *zazdrość*, *zajzdrość*, *zaizdrość*, *zazdrostka* також фіксують зі значеннями 'заздрість', 'суперництво' та 'ревності', пор.: «заздріння, заздрість; жаль, переживання, викликані чужим щастям, успіхами; заздрісне суперництво; любовна ненависть, ревності» (SJP-Wil, II, 2174), *zajrzenie*: «2) заздріння, заздрість» (там же, 2093). «Варшавський словник», який вийшов уже на початку XX ст., у назвах *zazdrość*, *zajzdrość*, *zaizdrość*, *zazrość* реєструє значення 'заздрість' та 'суперництво': «заздріння, заздрість, страждання через чуже добро; заздрісне суперництво» (SJP-War, VIII, 363). У сучасній польській мові іменник *zazdrość* позначає два почуття — 'заздрість' та 'ревності': «1) почуття прикrostі, досади, викликане чиймись успіхами, щастям, володінням чимось і бажання мати те саме; 2) почуття неспокою через вірність коханої особи, підозрівання і прагнення винятковості в цьому відношенні, бажання протидіяти в разі порушення цієї винятковості» (SJPd, X, 890). Отже, згідно з найдавнішими словниковими фіксаціями, в семантичному складі іменника *zazdrość* виділялися значення 'заздрість' та 'ненависть', у словниках, що охоплювали стан польської мови XVI — XIX ст., подавалися значення 'заздрість', 'суперництво' та 'ревності', в сучасній польській мові цей іменник позначає 'заздрість' та 'ревності'.

Простежимо лексикографічну історію польської лексеми *zawiść*. За даними «Старопольського словника», значення іменників *zawiść* і *zazdrość* збігаються — обидва позначали 'заздрість' та 'ненависть': «1) почуття досади, неприязні до когось, викликане його щастям, успіхами, поєднане з бажанням мати те саме; 2) почуття сильної ворожості, ненависть» (SS, XI, 238). С. Б. Лінде іменники *zawiść*, *zawistość*, *zawiśnienie* реєструє зі значеннями 'заздрість', 'ненависть' та 'ревності', пор.: «1) заздріння, заздрість, ненависть до кращого щастя; 2) подружні ревності, ревниве кохання, ревності; 3) ненависть» (Linde, VI, 946). «Віленський» і «Варшавський» словники також фіксують значення 'заздрість', 'ненависть' та 'ревності' в лексемах *zawiść*, *zawistość*, *zawistnienie*, пор.: «заздріння, заздрість, ненависть до кращого щастя; ненависть, яка походить від заздрості, від суперництва; подружні ревності, ревниве кохання» (SJP-Wil, II, 2170), «заздрість, ненависть, яка походить від заздрості, подружні ревності, ревниве кохання, ревності» (SJP-War, VIII,

350). У словнику за редакцією В. Дорошевського лексема *zawiść* подається вже з одним значенням 'заздрість': «сильне почуття неприязні до когось через його успіхи; сильна заздрість» (SJPD, X, 873). Отже, польський іменник *zawiść* у XIV–XV ст. позначав два почуття: 'заздрість' та 'ненависть' і був семантично тотожним іменнику *zazdrość*, у подальший період до початку XX ст. він функціонував зі значеннями 'заздрість', 'ненависть' та 'ревнощі', а в сучасній польській мові *zawiść* втрачає свою багатозначність і вживається лише зі значенням 'сильна заздрість'.

Розглянемо розвиток семантики польських дієслівних лексем на позначення переживання заздрості. Спочатку проаналізуємо дієслова з етимомом **zbr-*. «Старопольський словник» фіксує дієслова *zajrzyć*, *zażrzyć*, у яких значення, пов'язане з виявленням емоцій, не є основним: «2) заздрити, відчувати сильну заздрість» (SS, XI, 90–91), тобто, якщо спиратися на значення іменникових назв у дефініції («odczuwać zazdrość, zawiść»), можна виділити семи 'заздрити' та 'ненавидіти'. С. Б. Лінде дієслово *zazdrościć* подає зі значеннями 'заздрити', 'суперничати', 'ревнувати': «1) заздрити, бути заздрісним; 2) суперничати, заздрити рівному або в коханні» (Linde, VI, 959) та синонімічні дієслова *zajrzyć*, *zażrzyć*, *zajźrzyć* з неосновним емотивним значенням 'заздрити' (там же, 771–773). Автори «Віленського» і «Варшавського» словників у всіх дієсловах з коренем **zbr-* виділяють лише значення 'заздрити', пор.: *zazdrościć* «заздрити, бути заздрісним» (SJP-Wil, II, 2174), *zajrzyć* «2) заздрити» (там же, 2093), *zazdrościć*, *zajzdrościć*, *zazdroszczać*, *zazdrostować* «відчувати заздрість, дивитися на щось заздрісним оком» (SJP-War, VIII, 362), *zajrzyć*, *zażrzyć*, *zazrzyć*, *zajźrzyć*, *zaiżrzyć*, *zajzrzyć*, *zazdrzyć*, *zajzdrzyć*, *zażrzyć*, *zarzrzyć*, *zajźrzyć*, *zażrzyć* «5) заздрити, сильно заздрити або нерадісно бачити щось на комусь» (там же, 111–112). У сучасній польській мові дієслівна лексема *zazdrościć* також має лише значення 'заздрити': «відчувати заздрість; відчувати досаду, через те що комусь щастить, через те що хтось щось має, прагнути мати те саме» (SJPD, X, 890). Таким чином, польські дієслова з етимомом **zbr-* протягом історичного періоду розвивалися від значень 'заздрити', 'ненавидіти' (SS, XI, 90–91) до 'заздрити', 'суперничати', 'ревнувати' (Linde, VI, 771–773, 959). Починаючи з другої половини XIX ст. у словниках польської мови дієслова з етимомом **zbr-* реєструються лише зі значенням 'заздрити' (SJP-Wil, II, 2093, 2174; SJP-War, VIII, 111–112, 362; SJPD, X, 890).

Переважаю всі дієслівні континуанти псл. **zaviděti* в польських історичних словниках подаються з двома значеннями 'заздрити' і 'ненавидіти', пор.: *zawidzić* «відчувати сильну заздрість, заздрити» (SS, XI, 238), *zawidzieć*, *zawidzić* «1) відчувати неприязнь до когось, викликану його щастям, успіхами, поєднану з бажанням мати те саме; заздрити; 2) відчувати сильну ворожнечу, ненавидіти» (там же, 233), *zawidzieć*, *zawidować* «1) заздрісно дивитися, бути заздрісним, заздрити; 2) ненавидіти» (Linde, VI, 940), *zawidować* «1) заздрісно дивитися, заздрити; 2) ненавидіти» (SJP-Wil, II, 2167), *zawidzieć*, *zawidzić*, *zawidzić*, *zawistać* «1) заздрити; 2) палати сильною заздрістю, ненавидіти» (SJP-War, VIII, 340), *zawidzieć* «1) *засмаг.* відчувати заздрість, заздрити; 2) ненавидіти» (SJPD, X, 861). Дієслова *zawidzić* і *zawistać* у деяких словниках подаються лише зі значенням 'заздрити' (Linde, VI, 946), (SJP-Wil, II, 2170), (SJPD, X, 873). У сучасній польській мові дієслова з коренем **vid-* на позначення переживання заздрості не функціонують.

Отже, згідно з лексикографічними даними, на позначення заздрості в сучасній польській мові вживаються іменники *zazdrość* і *zawiść*. У давніший період історії польської мови іменники з етимонами **zbr-* і **vid-* були семантично тотожними і позначали два почуття 'заздрість' та 'ненависть' (SS, XI, 238, 247–249). У словнику С. В. Лінде, що репрезентує стан польської мови XVI — початку XIX ст., іменникові лексеми з коренем **vid-* фіксуються зі значеннями 'заздрість', 'ненависть' та 'ревнощі', а з коренем **zbr-* — зі значеннями 'заздрість', 'суперництво' та 'ревнощі'. На думку З. Кемпфа, об'єднання семантем 'envie' і 'jalousie' ('заздрості' і 'ревнощі') за допомогою майже синонімічно близьких коренів **vid-* і **zor-* сталося ще в дописемний період польської мови, оскільки протягом історичного періоду не вдалося знайти доказів функціонування лексем з коренем **rev-*, які мали б значення, пов'язані з емоцією 'jalousie' ('ревнощі'). У наш час, за словами вченого, відбувається ще сильніше зближення сем 'заздрість' та 'ревнощі' в іменнику *zazdrość*, а іменник *zawiść* та деривати від нього щоразу рідше вживаються в розмовній мові⁶. Переживання заздрості в сучасній польській мові позначається за допомогою моносемантичного дієслова *zazdrościć*, а також прикметникової конструкції *być zazdrosnym* (о со). Протягом історичного періоду польські дієслова з етимонам **zbr-* розвивалися від значень 'заздрити', 'ненавидіти' (SS, XI, 90–91) до 'заздрити', 'суперничати', 'ревнувати' (Linde, VI, 771–773, 959). Починаючи з другої половини XIX ст. дієслова з етимонам **zbr-*, згідно з польськими лексикографічними джерелами, функціонують лише зі значенням 'заздрити' (SJP-Wil, II, 2093, 2174; SJP-War, VIII, 111–112, 362; SJPD, X, 890). Дієслова з етимонам **vid-*, як засвідчують історичні словники польської мови, функціонували переважно зі значеннями 'заздрити' і 'ненавидіти', а в сучасній мові вони вже вийшли з ужитку.

Звернемося до історії розвитку значень російських номінантів заздрості з праслов'янськими коренями **vid-* та **zbr-*. Іменникові назви: *зависть* «1) заздрість; 2) завзяття, старанність», *завида*, *завидьньє*, *завистие* «заздрість» (СДЯ XI–XIV, III, 285–287), *ззорь*² «1) гріх, сором, ганьба; 2) підозра; 3) докір; 4) заздрість» (там же, 302–303), *завида*, *завидьние*, *завидость*, *завистье* «заздрість», *зависть* «1) заздрість; 2) скупість» (СлРЯ XI–XVII, V, 150–152), *ззорь* «1) підозра; 2) ганьба, безчестя, сором; 3) осуд, зневага; 4) заздрість» (там же, 198), *завида*, *завидоща*, *зависть* «invidia» — 'заздрість' (Срезн., I, 900–901), *ззорь* «1) підозра; 2) сором, ганьба; 3) осуд, хула, докір; 4) заздрість» (там же, 914), *завидость*, *зависть* «почуття досади, незадоволення, викликані благополуччям або перевагою іншого» (СлРЯ XVIII, VII, 179–182), *завида*, *зависть* «досада від щастя або переваг інших» (СЦСРЯ, II, 7), *зависть* «властивість того, хто заздрить; досада на чуже добро або благо, заздрості, небажання добра іншому, а одному лише собі» (Даль, I, 560), *зависть* «почуття досади, викликане перевагою, благополуччям іншого, бажанням мати те, що має інший» (ТСРЯ, I, 902), *зависть* «почуття досади, викликане перевагою, успіхом іншого; бажання мати те, що має інший» (ССРЛЯ, IV, 303). Дієслівні назви: *завидѣти* «1) заздрити; 2) наслідувати» (СДЯ XI–XIV, III, 286), *завидѣти* «1) заздрити; 2) старанно слідувати за ким-небудь», *завидовати* «1) заздрити; 2) жаліти чогось для іншого, не бажати чим-небудь ділитися з іншим» (СлРЯ XI–XVII, V, 150), *зозрѣти*, *зозрѣти* «3) позаздрити; 4) засудити, дорікнути, поставити за провину; 5) спокусити-

⁶ Ibid.— S. 178–179.

ся» (СлРЯ XI–XVII, V, 200), *завидѣти* «заздрити» (Срезн., I, 901), *заврѣти*, *завьрѣти* «1) засуджувати, робити зло, чинити кривду; 2) заздрити; 3) спокушатися» (там же, 914–915), *завидѣть*, *завистовать*, *завидовать* «відчувати заздрість», *завистничать* «відчувати заздрість, мучитися заздрістю» (СлРЯ XVIII, VII, 179–181), *заздростити* «заздрити» (СлРЯ XVIII, VII, 223), *завидовать* «1) досадувати на щастя або успіхи іншого; 2) жаліти, що не маєш того, чим користується інший», *завистовать* «дивитися з заздрістю, заздрити» (СЦСРЯ, II, 7), *завидовать*, *завидѣти* «досадувати на чужий успіх, щастя, хворіти чужим здоров'ям, жаліти, що у самого немає того, що є в іншого» (Даль, I, 560), *завидовать* «відчувати заздрість» (ТСРЯ, I, 901), «відчувати заздрість» (ССРЛЯ, IV, 298). Як свідчить лексикографічний матеріал, у діяхронічному вимірі первісно полісемантичні російські назви заздрості з коренем **vid-* поступово звужують свою семантику, зберігаючи основне значення 'заздрість' і втрачаючи семи 'завзяття', 'старанність', 'жадібність', 'наслідування'. Орієнтовно з XVIII ст. вони стають моносемантичними. У словниках, що репрезентують лексичний склад російської мови до XVIII ст., знаходимо також полісемантичні назви заздрості з коренем **zbr-*. Їхній семантичний обсяг, у якому значення 'заздрість' було неосновним, становили переважно неемотивні семи: 'гріх', 'сором', 'підозра', 'докір', 'осуд', 'ображення'. У сучасній російській мові функціонують лише моносемантичні назви заздрості з коренем **vid-*.

Російські назви на позначення заздрості з етимомом **rev-* в опрацьованих нами історичних лексикографічних джерелах також репрезентують широкий полісемантичний діапазон, а значення 'заздрість' не є головним у їхніх словникових дефініціях. Крім того, у семантичній структурі цих лексем наявні не лише емотивні семи, пор. іменникові назви: *ревность* «1) завзяття, палке старання, гаряче прагнення досягнути (чогось великого), прагнення захистити, підтримати; 2) прагнення брати приклад з когось, наслідувати, змагатися; 3) заздрість; 4) ревності; 5) гнів, злість, лють, ворожнеча; 6) сварка, незгода; 7) підозрілість, недовіра, сумніви в чийсь вірності; 8) бадьорість, жвавість», *ревнование* «1) завзяття, старанність, запал; 2) наснага, рішучість; 3) наслідування прикладу; 4) заздрість, злоба; 5) ревності; 6) сварка, незгода», *ревности* «заздрість, ревності», *ревнь*, *рвнь*, *рввьнь*, *ревень* «1) ревності, запал, гаряче прагнення; 2) заздрість», *ревнообразие* «1) запал, що спонукає до дії; 2) заздрість» (СлРЯ XI–XVII, XXII, 128–130), *рввьник*, *рвеник*, *ревеник* «1) старанність, завзяття; 2) завзятість; 3) незгода, сварка; 4) заздрість», *ревности* «ревності, заздрість», *рввьнь*, *ревень* «ревності, ревнування, заздрість» (Срезн., III, 213–215), *ревность* «1) сильна старанність; 2) бажання слави або добра, якими користується інший; 3) недовірливість у коханні, вірності» (СЦСРЯ, IV, 60), *ревность* «1) гаряча старанність, старання, прагнення до добра; 2) заздрість, досада на великий успіх іншого; 3) сліпа і пристрасна недовірливість, болісні сумніви в чийсь коханні чи вірності» (Даль, IV, 88), *ревность* «1) пристрасна недовірливість, болісні сумніви в чийсь вірності, в коханні, в повній відданості; 2) побоювання чужого успіху, побоювання, що інший зробить краще, болісне бажання цілковито володіти чимось; 3) книжн., застар. старанність, ретельність, завзяття» (ТСРЯ, III, 1310), *ревность* «1) болісні сумніви в чийсь вірності й коханні; 2) побоювання чужого успіху; суперництво; 3) застар. старанність, старання, завзяття» (ССРЛЯ, XII, 1091–1092). У російських історичних словниках зафіксовано такі дієслова на позначення переживання заздрості з етимомом

**rev-*: *ревновати* «1) наслідувати, слідувати чиємусь прикладу; 2) прагнути досягти чогось, здійснити що-небудь; 3) виявляти палку старанність, завзяття, турботу про когось; 4) заздрити; 5) сваритися; 6) ворогувати» (СлРЯ XI–XVII, XXII, 129), *рвьновати, ревьновати* «1) піклуватися; 2) змагатися; 3) наслідувати; 4) ворогувати» (Срезн., III, 214), *ревновать* «1) ретельно старатися придбати щось; 2) наслідувати, слідувати, напр. *ревнувати слави іншого*; 3) мати гарячу любов, старанність; 4) не довіряти в коханні, вірності» (СЦСРЯ, IV, 60), *ревновать* «1) чого всіма силами, з завзяттям прагнути досягти чогось; 2) кому, чому змагатися, наслідувати, слідувати або прагнути досягти чогось ніби наввипередки, не поступаючись; іноді в значенні заздрити; 3) кого приревнувати, не довіряти, побоюватися за когось, за подружню вірність когось» (Даль, IV, 88), *ревновать* «1) кого до кого переживати почуття ревнощів (у I-му знач.), страждати через підозру в чиємусь меншому коханні, меншій відданості, ніж до когось іншого; 2) чому застар. заздрити; 3) про що застар. виявляти турботу, дбати про користь, залагодження чогось» (ТСРЯ, III, 1310), *ревновать* «1) відчувати ревнощі (у I-му знач.), болісні сумніви в чиємусь коханні, вірності; 2) застар. піклуватися про щось, виявляти старанність, завзяття щодо чогось; 3) застар. намагатися перевершити кого-небудь, змагатися в чому-небудь» (ССРЛЯ, XII, 1090–1091). Отже, як свідчить лексикографічний матеріал, російські лексеми з коренем **rev-* на позначення заздрості орієнтовно до XVIII ст. відзначалися досить великою семантичною дифузністю, вони могли позначати не лише емоції. В їхніх словникових дефініціях наявні значення ‘завзяття’, ‘старанність’, ‘наслідування’, ‘змагання’, ‘запал’, ‘рішучість’, ‘наснага’, ‘злість’, ‘ворожість’, а значення ‘заздрість’, як правило, передують значенню ‘ревнощі’. У сучасній російській мові лексеми з коренем **rev-* звузили свою семантику, однак зберігають багатозначність. У словникових тлумаченнях іменника *ревность* значення ‘заздрість’ подається після значення ‘ревнощі’, а дієслово *ревновать* у сучасній російській мові зі значенням ‘заздрити’ вже не функціонує. Хоча словник за ред. Д. М. Ушакова (перша половина XX ст.) ще фіксує це значення як застаріле в дефініції лексеми *ревновать*.

В українській мові на позначення заздрості вживаються назви з етимонами **vid-*, **zbr-* та **rev-*, однак їхні фіксації в наявних історичних словниках української мови, на жаль, не є достатньо інформативними, пор. іменникові та дієслівні назви з коренями **vid-* та **zbr-*: *зависть* «заздрість, зависть», *зазрасть* «заздрість, зависть», *зазрѣти* «заздрити, завидувати» (ССУМ XIV–XV, I, 372–375), *завида, завидость* «заздрість, зависть», *зависть, завесть, зависть, завист* «1) заздрість; 2) ревнощі», *завиство* «заздрість» (СУМ XVI–XVII, IX, 224–228), *зазрость, заздрость, зайздрость, зайзрость* «заздрість» (там же, X, 39), *завидовати* «завидувати, заздрити», *завидѣти, завидити* «заздрити» (там же, IX, 224–228), *заздрити, заздрети, зайзрѣти, зазрѣти, зазрети, зазрити* «заздрити, завидувати» (там же, X, 37–40), *заздрость, зазрость, зайзрость* «зависть», *завидѣти, зазрити, зайзростити* «завидовати» (Тимч., кн. I, 260–269), *завидоці, заздрість* «зависть», *заздроці* «зависть, завистливість», *завидувати, заздрити, заздросити, заздрувати* «завидовати» (Грінч., II, 16–40). Як свідчить лексикографічний матеріал, до XVIII ст. семантичне наповнення українських лексем з коренями **vid-* та **zbr-* було ширшим, вони могли позначати два почуття — ‘заздрість’ та ‘ревнощі’, однак пізніше сема ‘ревнощі’ втрачається. У сучасній українській мові лексеми з коренями **vid-* та **zbr-* на позначення заздрості є моносе-

мантичними, пор.: *заздрість* «почуття роздратування, досади, викликане якоюсь перевагою, вищістю, добробутом іншого; пристрасне бажання мати що-небудь, досягти того, що є в іншого», *заздрити* «відчувати заздрість до кого-, чого-небудь» (СУМ, III, 125–126).

Аналіз семантичної еволюції лексем з коренем **rev-* на позначення заздрості ускладнюється їх відсутністю в ССУМ XIV–XV та незавершеністю СУМ XVI–XVII. У «Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» фіксуються іменники *ревность* «ревность, усердие» та *ревноване (-нє)* «горячая любовь, усердие» (Тимч., II, 269), у дефініціях яких не виділяється значення 'заздрість'. І. Огієнко дієслово *ревнувати* подає з таким тлумаченням: «сильно любити; заздрити, підозрювати, ненавидіти» (Огієнко, IV, 161). У словнику української мови за редакцією Б. Д. Грінченка знаходимо лексеми *ревниці* «ревность» та *ревнувати* «ревновать» (Грінч., IV, 9). У сучасній українській мові іменник *ревності* позначає два почуття: «1) сумнів у вірності, коханні, підозра в зраді подружжя; 2) заздрість до успіхів іншої людини», однак дієслівна лексема *ревнувати* не має семи 'заздрити', пор.: «1) відчувати ревності (у I-му знач.); 2) вважати кого-небудь своїм суперником (своєю суперницею) у коханні; 3) тяжко переживати, страждати через те, що хтось виявляє більшу прихильність до кого-, чого-небудь іншого» (СУМ, VIII, 473). Через недостатність лексикографічних даних неможливо повною мірою простежити семантичну еволюцію українських лексем з коренем **rev-* на позначення емоції заздрості.

Отже, ми дослідили етимологію і розвиток семантики іменникових та дієслівних назв емоції заздрості в польській, російській і українській мовах. Якщо внутрішня форма номінантів емоції, похідних від праслов'янських коренів **vid-* та **zbr-*, у порівнюваних мовах є досить прозорою, то стосовно первісної семантики утворень від псл. **rev-* на сьогодні не існує єдиної усталеної версії. Аналіз лексикографічного матеріалу дозволяє стверджувати, що з погляду діакронії номінанти заздрості в порівнюваних мовах розвивалися переважно в напрямку від полісемантичності до звуження і конкретизації семантики. Перші лексикографічні фіксації польських назв заздрості з коренем **vid-* та **zbr-* включали значення 'заздрість' та 'ненависть'. З часом, як свідчать словникові тлумачення, зникло значення 'ненависть' і розвинулися значення 'суперництво' та 'ревності'. У сучасній польській мові іменник *zawiść* називає лише сильну заздрість, а *zazdrość* — заздрість та ревності. Переживання заздрості позначається за допомогою моносемантичного дієслова *zazdrościć*, а також прикметникової конструкції *być zazdrosnym* (о со).

Первісно полісемантичні російські назви заздрості з коренем **vid-* поступово звужували свою семантику, зберігаючи основне значення 'заздрість' і втрачаючи семи 'завзяття', 'старанність', 'жадібність', 'наслідування'. Орієнтовно з XVIII ст. вони стають моносемантичними. У словниках, що репрезентують лексичний склад російської мови до XVIII ст., наявні полісемантичні назви заздрості з коренем **zbr-*. Їхній семантичний обсяг, у якому значення 'заздрість' було неосновним, становили переважно немотивні семи: 'гріх', 'сором', 'підозра', 'докір', 'осуд', 'ображення'. У сучасній російській мові функціонують лише моносемантичні назви заздрості з коренем **vid-*. Сема 'заздрість' не була основною і в назвах, споріднених з іменником *ревность*, що в сучасній російській мові функціонує зі значеннями 'ревності' та 'заздрість'. Згідно з історичними лексикографічними джерелами, до XVIII ст. ці назви мали широку семантичну палітру, пор.: 'завзят-

тя', 'старанність', 'наслідування', 'змагання', 'запал', 'рішучість', 'сварка', 'заздрість', 'ревності', 'злість', 'ворожість'. Фіксації українських лексем на позначення заздрості в наявних історичних словниках української мови не є достатньо інформативними. Як свідчить лексикографічний матеріал, до XVIII ст. семантичне наповнення українських лексем з коренями **vid-* та **zbr-* було ширшим, вони могли позначати два почуття — 'заздрість' та 'ревності', однак пізніше втратили сему 'ревності'. У сучасній українській мові лексеми з коренями **vid-* та **zbr-* на позначення заздрості є моносемантичними. Семантичну еволюцію українських лексем з коренем **rev-*, що вживалися на позначення емоції заздрості, неможливо дослідити через незавершеність історичних лексикографічних джерел. Можна припустити, що їхній розвиток відбувався аналогічно до розвитку їхніх російських відповідників, оскільки в сучасній українській мові іменник *ревності*, так само як і в російській *ревность*, позначає два почуття — ревності та заздрість.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Грінч.	—	Словарь української мови / За ред. Б. Д. Грінченка.— К., 1907–1909.— Т. 1–4.
Даль	—	<i>Даль В.</i> Толковый словарь живого великорусского языка.— СПб. ; М., 1880–1882 (перевид. фотоспособом, М., 1989–1991).— Т. 1–4.
ЕСУМ	—	Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982–2012.— Т. 1–6.
Огієнко	—	<i>Огієнко І. (Митрополит Іларіон)</i> Етимологічно-семантичний словник української мови / За ред. Ю. Мулика-Луцика.— Вінніпег, 1979–1994.— Т. 1–4.
СДЯ XI–XIV	—	Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.— М., 1988–2016.— Т. 1–11.
СлРЯ XI–XVII	—	Словарь русского языка XI–XVII вв.— М., 1975–2015.— Вып. 1–30.
СлРЯ XVIII	—	Словарь русского языка XVIII в.— Ленинград, 1984–2015.— Вып. 1–21.
Срезн.	—	<i>Срезневский И. И.</i> Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.— СПб., 1893–1912.— Т. 1–3.
ССРЛЯ	—	Словарь современного русского литературного языка.— М. ; Ленинград, 1950–1965.— Т. 1–17.
ССУМ XIV–XV	—	Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.— К., 1977–1978.— Т. 1–2.
СУМ	—	Словник української мови / За ред. І. К. Білодіда.— К., 1970–1980.— Т. 1–11.
СУМ XVI–XVII	—	Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.— Л., 1994–2017.— Вып. 1–17.
СЦСРЯ	—	Словарь церковнославянского и русского языка.— СПб., 1847.— Т. 1–4.
Тимч.	—	<i>Тимченко Є.</i> Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.— К. ; Нью-Йорк, 2002–2003.— Кн. 1–2.
ТСРЯ	—	Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова.— М., 1935–1940.— Т. 1–4.
Фасмер	—	<i>Фасмер М.</i> Этимологический словарь русского языка / Пер.

- Черных — с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М., 1964–1973.— Т. 1–4.
- Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка.— М., 1993.— Т. 1–2.
- Boryś — Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 2005.— 862 s.
- Linde — Linde S. B. Słownik języka polskiego.— Lwów, 1854–1860.— Т. 1–6.
- SJPD — Słownik języka polskiego / Pod red. W. Doroszewskiego.— Warszawa, 1958–1969.— Т. 1–11.
- SS — Słownik staropolski / Pod red. S. Urbańczyka.— Wrocław etc., 1953–2002.— Т. 1–11.
- SJP-War — Słownik języka polskiego / Ułoż. J. Karłowicz et al.— Warszawa, 1900–1927.— Т. 1–8.
- SJP-Wil — Słownik języka polskiego / Ułoż. A. Zdanowicz et al.— Wilno, 1861.— Cz. 1–2.

L. I. NIKOLAYENKO

THE ORIGIN AND SEMANTIC EVOLUTION OF NAMES DENOTING ENVY IN POLISH, RUSSIAN, AND UKRAINIAN

The article is devoted to the study of the etymology and evolution of the semantics of the names of emotions of envy in the Polish, Russian, and Ukrainian languages. The article focuses on nouns and verbs. The names of envy in comparable languages were derived from semantically close Proto-Slavic verbs, meaning visual perception **viděti* 'see' and **zbrěti* 'look'. The Ukrainian name *ревноти* and Russian name *ревность*, in the semantic structure of which the seme 'envy' is present, does not have a single etymological version. An analysis of the lexicographic material suggests that from the point of view of the diachrony, the names of envy in the compared languages have been developed mainly in the direction from polysemantic to narrowing and concretization of meanings.

Keywords: etymology, semantic evolution, meaning, root, definition.

САКРАЛЬНІСТЬ І САКРАЛІЗАЦІЯ В СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ЗОНИ.І

У статті досліджено репертуар сакральних і сакралізованих предметів живої й неживої природи, а також артефактів, що сформувався в середньополіських говірках Чорнобильського й Поліського районів до аварії на ЧАЕС, простежено особливості їх номінації.

Ключові слова: говірки Чорнобильської зони, номінація, сакральне, сакралізоване, сакралізація.

Сакральний (від лат. *sacer* ‘священний’) — наділений Божою благодаттю. Такими є релігійна віра, таїнства, церква, особи, зведені у священницький сан, речі й дії, що належать до релігійного культу. Сакральне, на відміну від світського, є релігійно санкціонованим¹. Отже, сакральний = сакраментальний (від лат. *sacramentum* ‘клятва, присяга’) ‘який стосується релігійного культу; обрядовий, ритуальний’; // ‘який дуже цінують, оберігають; священний, заповітний’ (СУМ 9, 17). Однак у реальному житті світське й сакральне перебувають у постійній взаємодії, наслідками якої часто стають: 1) сакралізація світських понять і предметів, 2) десакралізація понять і предметів релігійного культу.

Сакралізація — активне відтворення традиційного сакрального комплексу духовної культури, а також поширення релігійних санкцій на сферу секулярної культури й інорелігійні феномени. Ступінь і сфера сакралізації залежать від детермінант існування й відтворення релігії (її соціумних основ, психологічних факторів, гносеологічної зумовленості), а також від суб’єктивних чинників поширення сакральності (діяльності церкви, релігійного виховання й освіти). Сакралізація виявляється в перетворенні когось або чогось у предмет поклоніння, наділenni когось або чогось сакраментальними властивостями. Окремі сакральні поняття чи предмети релігійного культу, а також раніше сакралізовані позарелігійні поняття чи предмети десакралізуються, тобто втрачають сакральність або сакралізованість.

Визначення кола сакральних і сакралізованих предметів живої та неживої природи й артефактів на території колишнього побутування середньополіських говірок Чорнобильської зони, носії яких здавна органічно поєднували релігійність із елементами традиційної духовної культури, а також з’ясування причин і наслідків сакралізації та особливостей номінації сакральних або сакралізованих предметів довкілля виявилися досить про-

¹ Суярко В. Сакральне // Релігієзнавчий словник. — К., 1996. — С. 289.

мовистими.

Сакральні й сакралізовані предмети живої природи та їх номінація.

Із-поміж предметів живої природи в досліджуваних говірках Чорнобильської зони сакральними й сакралізованими є окремі люди (особи), тварини й рослини, їхні частини чи органи, а також деякі продукти життєдіяльності тварин.

До сакральних осіб — тобто осіб, санкціонованих церквою, досліджуваних говірках належать служителі культу, які відправляють церковну службу. Священик (*бат'ушко*, *поп*, *св'ашч'ен'ік*) може здійснювати свої сакральні дії в будь-якому місці (у церкві, в селі, за селом, в обраному приміщенні), але частіше — на сакральній (церква і прилеглий простір) або сакралізований (*мог'ілки* 'кладовище') території: *пр'івоз'ім бат'ушка/ бат'ушко нап'рав'ім/ да рад'ни'х/ да мал'ілок пуд'вод'ім/ бат'ушко нап'рав'ім/ по'п'ер'еду бат'ушко аб'ход кру'га мал'ілок із'роб'ім тр'і'рази* (Р) (ГЧЗТ², 118).

До сакралізованих осіб — тобто осіб, які, на думку носіїв досліджуваних говірок, наділені сакраментальними властивостями, належать:

1) позакультові особи, які сакралізувалися завдяки виразним внутрішнім ознакам або функціональним особливостям. Сакралізованими особами є люди, які мають виняткові (надлюдські) можливості (*можут'*, *у'м'ійут'*). Ці сакралізовані особи задіяні в календарній, сімейній і господарській обрядовості, а також у сфері народної медицини. Вони, зокрема, здатні вилікувати людей або худобу від хвороб, які викликані надприродними причинами (*у'роки*, *п'р'істр'ет*, *п'ак*, *у'дар*), вікликати дощ під час засухи, погасити спричинену ударом блискавки пожежу. Назви сакралізованих осіб конкретно чи узагальнено вказують на те, що вони володіють «спеціальними» знаннями (*з'найут'*): *з'нахарк'і* (Р) (там же, 76), *з'нахор* (С) (там же, 325); виконують специфічні дії (*во'рожат'*, *л'ечат'*, *шепчут'*): *во'ружка* (С) (там же, 326), *шеп'туха* (Д) (там же, 29); мають надприродні вміння (*м'ейут'*, *у'м'і-ійут'*): *йо'а'н'і* 'м'ел'і 'уміли' (там же, 28); належать до певної вікової групи, яка передбачає наявність знань, досвіду, умінь: *сто'а'ри'йе* 'л'уд'і (Д) (там же, 28). В останній групі назв сакралізованих осіб виокремлено дві підгрупи, що відбивають диференціацію людей за гендерною ознакою: *баба*, *бабк'і* (Р) (там же, 76), *бабка* (Д) (там же, 28) — *д'ед* (Д) (там же, 28). Для номінації сакралізованих осіб використано також назви, які утворені від або за допомогою займенників: *то'а'к'і'йе* 'л'уд'і, *ц'і'йе* (Д) (там же, 28–29). Останні найзагальніше передають широкий спектр наявних у сакралізованих осіб сакраментальних знань і вмінь, а також містять семантику відсторонення оповідача як від цих сакралізованих осіб, так і від володіння інформацією про їхні знання та вміння. Про таких осіб і їхні знання й уміння носії говірок лише гіпотетично натякають, бо знати про них напевно — самому бути причетним до «чаклунства»: *а ч'і йон шо зна'у/ ч'і' Гос'под' св'е'а'т'і'ї з'на'йе* (Д) (там же, 28);

2) позакультові особи, які зазнають сакралізації в певний час завдяки належності до певної статі. Так, жінка, що першою увійшла до хати в перший день після Різдва, віщувала господарям народження в їхньої корови телички, а чоловік — бичка: *це на Нов'і год/ на со'в'іцк'і/ на цеї/ на л'уд'ки/ на чо'тирнадцате число/ по Рожест'ву/ о/ худоб'іна 'ход'ім/ от/ при'іде жен'щина/ до те'бе/ у'ранци/ 'рано/ у' хату/ о/ те'л'ічку приве'де/ ка'ро'ука/ от/ а йак муш'чина при'іде/ би'чок 'буде* (С) (там же, 298).

² Список скорочень див. у кінці статті.

Процес сакралізації поширився також на свійських тварин, які — реально чи гіпотетично (в уяві носіїв говірок) — наділені певними сакраментальними властивостями. У досліджуваних говірках це:

1) кіт (*кот, кут*) чи кішка (*кушук*) і півень (*пел'тук*). Обоє цих тварин, як наділених сакраментальними властивостями, а саме здатністю захистити від «недоброго», й асоціативно пов'язаних із потойбічним світом, використовують у сімейній обрядовості. Так, у новозбудованій хаті перед входи́нами зачинають півня (*петуха*) й кішку (*кушук*) або кота (*кота*) (обов'язково чорних), щоб вони там переночували: *й'есл'і будете й'ход'ім' / у хату / на н'оч шоб в'і зач'і'н'іл'і петуха / чорного / і кушук а́бо кота / чорни / і шоб во́ни перенача'вал'і / а то́ди / уб'ірайте'с' й' хату шоб в'і так не те / ну н'італа д'л'а чого / ну во́на ме'н'і не ска'зала / ну ска'зала / шо от е́то очен' хара'шо* (С) (там же, 326);

2) корова (*ко́рова*). На думку носіїв досліджуваних говірок, що ґрунтується на асоціативній суміжності метричних особливостей корів (великий розмір) і бажаних розмірів плодів гарбузів, висаджування їх насіння в час, коли цей вид худоби відпочиває в хлівах, може підвищити врожайність цієї культури, зокрема за рахунок великого розміру їхніх плодів: *а га'рбузи <...> в'об'ид ко́ров'у при'їд'ут' у́же с'пол'а да пол'ажут' у хл'ів'у / до'к о́то йак е́ни й́же успо'койа'ца / д'к ти со'д'і / д'г'будут' то'к'і'е гарни́е го'рбузи / здоро'в'ийе л'е'жат' по пол'у / йак ху'доба у хл'ів'у* (Д) (там же, 52);

3) собака (*со́бака, пес*). Собаку використовували дівчата, щоб визначити черговість виходу заміж товаришок із їхнього гурту, а також спрогнозувати вдалість або невдалість заміжжя. Для цього вони викладали на підлогу спечені ними ж пампушки і впускали до хати собаку. Дівчина, пампушку якої він з'їдав першою, мала раніше від усіх дівчат вийти заміж: *га'дал-и пуд Но́ви год <...> пек'л-и пам'пушки' і й'пус'кал-и со́баку / чи'йу й'пел'ед пам'пушку со́бака ух'ватит' / те'й у'пел'ед в'іде за́муж / о // ну і ви' зна'ете / д'їс'в'іт'ел'но / й'пустил-и со́баку і те'й со́бака пер'ву мо'їу пам'пушку ўхва'ти' / це о'лад'і те'пер нази'вайут' // і йа пер'ва ви'шла за́муж була / за сво'їх д'е'їчат* (Бд) (там же, 230). Так само чинили й зі шматками чого-небудь нащедровано-го дітьми й випрошеного в них дівчатами для ворожіння: *а коли'с' / шче / шчодру'вали д'ет'і / до м'ї' й́же / ку'сочк'і' про'с'іли / ло'жили на бл'аху у'вод'іли со́баку // со́бака ч'ї'ї ку'сочок ух'ват'іт' пел'едн'ї / то'ї пел'еїде за́муж у'пел'ед'і / а ч'її оста'неца / а во́но було наобо'рот / у нас о́дна була / ої д'е'вочк'і / мо'го со́бака / не хва'тайе кус'ка / а во́на й'пел'ед'і пош'ла за́муж* (Л) (там же, 244). Розкушена, але не з'їдена собакою пампушка віщувала невдале, нещасливе заміжжя: *а дру'гу пам'пушку дру'гої под'руг'і ухва'ти' / розку'си' / і чо'гос' не з'ї' / і во́на бул-а ви'шла пер'ви раз і розиш'лас'* (Л) (там же, 244).

Із-поміж предметів живої природи сакралізації зазнали деякі частини тіла людини чи тварини, частини рослин, а також окремі продукти життєдіяльності тварин.

До сакралізованих частин тіла людини, зокрема, належать:

1) перше зрізане волосся (*ко́ск'і*). На думку носіїв досліджуваних говірок, перше зрізане волосся дитини дозволяє визначити, передбачити долю дитини, рід її майбутніх занять. Для цього, коли дитина підросла, їй показували *ко́ск'і*, питаючи, що це таке і чиє це волосся. За відповідями на ці питання визначали долю дитини, рід її майбутніх занять. У деяких говірках ця реалія зазнала часткової чи повної десакралізації: носії першої групи говірок зберігають перше відрізане волосся дитини, хоч і не знають мети його

зберігання: *а йа <...> са^ома н'е з'найу наш^очо <...> л'е^ажат' коск'і* (Д) (там же, 72), носії другої групи говірок, відрізвавши перше волосся дитини, просто викидають його: *в'ік'інут' і ўс'о* (Ч) (там же, 189);

2) пуповина (*пуп*) — символ міцного кровного зв'язку з рідною домівкою, родиною, Батьківщиною. Використовують у сімейній обрядовості, закопуючи в хаті під піччю, щоб прив'язати дитину до рідної домівки, рідної землі: *а пуп ў п'рип'ічок за'копували/ у хат'і/ о'це ў нас н'еч/ а це лежанка/ і ў там пуп тейу н'еч:у за'копували його/ того пупа// та'ке завед'ен'іє було кол'іс' так ка'зали л'уди ста'р'і'їє/ твої ка'же пуп ун у хат'і за'копани* (Л) (там же, 256);

3) сідниці (*л'жона, с'рака*), які носії досліджуваних говірок наділяють особливою сакральністю. Цією інтимною частиною людського тіла активно «послуговуються» в господарській обрядовості. Так, щоб був гарний урожай гарбузів і капусти (щоб плоди були великими), сідають голими сідницями на грядку: *йак ка'пусту са'жайеш/ дак с'е йамачку пра'б'іла / да і с'ела с'ракаї/ да там са'жай/ шоб же та'к'її ка'чан в'ірас/ йак с'рака* (Ч) (там же, 203); *ід'еш на пол'е і та'д'і са'д'іс'а зноў так/ л'жонау са'д'іс'а/ <...> шоб та'к'іє гар'бузи парасл'і/ а гу'рочк'і то'жа так* (Ч) (там же, 204).

До сакралізованих частин тіла тварин належать, зокрема, волосинки із китичок коров'ячих хвостів, які клали в шкаралупи свячених яєць і пускали на воду, щоб відвернути увагу відьом від справжніх корів. Ці магічні дії виконували 6 травня, у день Святого Юрія, коли відьми, на думку носіїв досліджуваних говірок, були особливо активними (див. нижче).

Сакралізація частин рослин відбувалася завдяки: 1) освяченню чи традиційності їхнього освячення в церкві; 2) використанню в календарній, родинній чи господарській обрядовості; 3) перебуванню на місці проведення відповідних обрядів, а також збиранню в період їхнього проведення чи тривання; 4) виразним зовнішнім, внутрішнім або функціональним ознаками рослини.

1. Унаслідок освячення чи традиційності освячення рослин чи їхніх частин у церкві сакралізувалися такі частини рослин:

1.1) насіння льону (*л'он* 'льон-довгунець, *Linum usitatissimum* L.). У досліджуваних говірках поширене переконання, що насіння льону, яке традиційно святять у церкві, може активно захищати людей від нечистої сили. Так, насіння льону боронить дівчат, які сховалися в ньому, від переслідування чортів, що, підступно «уподібнившись» до парубків, прийшли на вечорниці й не хотіли виходити, хоч господарі хати, в якій відбувалися вечорниці, зрозумівши, хто вони такі, й виганяли їх. *М'і буд'ем ла'ж'іца з д'еўкам'і спат'*, — нахабно заявляють «нечисті» і намагаються виманити дівчат із насіння льону, у якому вони сховалися за порадою господарів. Льон, розмовляючи з чортами, «захищає» дівчат аж до того сакраментального (згубного для будь-якої нечистої сили) часу, коли починають співати півні: *дак йа'н'і ўже і кажут'/ л'он/ л'он/ пус'т'і д'е'а'вок// іш'ч'е/ ка'же/ н'е с'ейаўс'і'ї// л'он/ л'он/ пус'т'і д'е'а'вок// іш'ч'е н'е а'раўс'і'ї// л'он/ л'он/ пус'т'і д'е'а'вок// іш'ч'е н'е а'ход'і'ї// л'он/ л'он/ пус'т'і д'е'а'вок// м'і ш'ч'е йе'а'го н'е а'па'лоп'і// л'он/ л'он/ пус'т'і д'е'а'вок// йон іш'ч'е н'е з'е'ї'шоў// н'е цв'і'ї іш'ч'е// л'он/ л'он/ пус'т'і д'е'а'вок// іш'ч'е йон н'е цв'і'ї/ ш'ч'е с'ем'е'ноў н'е а'ма// і н'і'ї'ї'ї к'р'і'ї'ї'ї/ ка'ка'р'і'ї'ї// д'имом наш'ло ўс'е/ і х'лопцоў н'е а'ма// і д'еўк'і с'тап'і// а'н'і б йіх по'да'в'і'ї'ї <...> дак ў л'ону па'с'ел'і/ дак о'с'е так л'он н'е да'пус'т'і'ї/ а л'он же*

с'в'єт'иц'а (Ч) (там же, 197), — підсумовує свою розповідь оповідачка ³;

1.2) насіння маку дикого (ви'дун, в'ідун, мак_в'ідун 'мак дикий, Paraver rhoeas L.), який має властивість самостійно висіватися: ко'тори о'то/ сам/ н'ос'їйєце/ і сам да/ о'то з'єце мак_в'ідун/ а во'н із'їшо'ї/ сам/ да ота'к'їх 'маковок о'то 'надо потру'с'їт' то'го 'маку/ і то те'ї мак хара'шо (С) (там же, 326). Насінням маку дикого послуговуються в сімейній, переважно родинній, і господарській обрядовості: а) додають у купіль, щоб захистити дітей від «недоброго», щоб діти добре спали, щоб вилікувати дітей від ляку: ди'те'ї ма'лен'к'їх 'їак ку'пайут'/ дак 'їо'го 'сипл'ут' ту'ди (С) (там же, 326); во'но хара'шо і од 'л'аку (С) (там же, 326); б) обсіпають хату, якщо вона не освячена, щоб порятувати її та господарів від «недоброго»: 'маком в'їду'ном об'си'пал'ї 'хату/ 'може 'єст' у 'кого нес'в'їчена 'хата/ 'може те/ з'начит' 'маком в'їду'ном об'си'пал'ї 'хату (С) (там же, 325); а також щоб захиститися від «ходячих покійників»: в'єдун <...> 'їак ха'д'їл'ї па'коїн'їк'ї/ дак с'а'т'їм 'макам 'хату апс'їпайут' 'кажут' л'а с'а'го в'єдун; обсіпають маком і хлів, щоб захистити худобу від відьом: с'є на 'їур'їя/ н'рот'ї'ї 'їур'їя <...> да с'є т'їр'єба в'їду'ном 'макам/ а в хл'їв'ї/ обс'їпат' 'хату 'їкругал'ї/ дак па'ка ж 'в'єд'ма в'їб'єр'є на о'д'н'єї те'ї ма'ч'їн'ци/ дак 'н'ї'в'єн' у'їже засп'є'ва/ дак 'їа'на 'їже н'є 'зайд'є 'ї хл'ї'ї/ а 'їак н'є на'с'їпл'єш/ так 'їа'на 'їд'є 'ї хл'ї'ї да_ї ка'ров'ї 'дойїт' (Ч) (там же, 197–198);

1.3) стебла з коробочками маку дикого, посвячені в церкві, у засушеному вигляді тримають у помешканні на випадок чогось «недоброго», оскільки вони мають широкий спектр використання — від утилітарного чи обрядового до магічного: об'є'зат'єл'но 'нада <...> мак в'їдун/ шоб во'но було 'ї_хат'ї'ї/ (С) (там же, 326);

1.4) стебла, гілочки різних рослин, посвячені в церкві на Трійцю, використовували для захисту худоби, розкладаючи або встромляючи їх у шпарини хлівів: 'їак о'с'є но' Трой'цу/ док св'є'т'їл'ї/ док у хл'їв'є/ у'їже/ ту'ди к'лал'ї 'їс'у посв'є'ш'їчену тро'в'їч'ку <...> у хл'їв'є/ так зостр'їк'н'єш д'є'ї (Мш) (ГМ—4, 149).

2. Завдяки використанню в календарній, родинній або господарській обрядовості, перебуванню на місці проведення відповідних обрядів, а також збиранню в період проведення чи тривання обрядів сакралізації зазнали:

2.1) квітки з купальських вінків, які набувають сакральності внаслідок перекидання через вогонь (сакральний предмет) у ніч на Івана Купала (на Ку'палного Івана) — з 6 на 7 липня (сакральний час), додають у купіль, щоб діти були здоровими й міцними: а на Ку'палного Івана дак ну'к'ї 'ї'їа'жом// а Ку'палний Іван 'тоже 'ї к'ладб'їш'ї'ах к'ладом а'гон'/ да та'ди 'їдом ч'єр'є'з а'гон' сам переп'лигу'єм і цв'є'ти к'їдайом 'тийє// та то'ї// та то'ї// так 'б'ї-то 'їа с та'бо'ї уд'вох/ ти мо'їго ла'ви// а 'їа тва'го н'ї'їмала ч'єр'єз а'гон' <...> дак у тих цв'є'тах 'д'єтк'ї ку'пат' 'можна// 'д'єтк'ї зда'ров'ї'н'к'ї'їє 'будут' (Ч) (ГЧЗТ, 188);

2.2) стебла жита, які сакралізувалися внаслідок перебування їх на столі (сакральний предмет) під час обряду зустрічі Нового року (на Но'ви год) (сакральний час), використовують для підвищення родючості плодових дерев: 'перед 'Новим 'годом/ 'ложим/ 'жи'то на стуол/ а по'том/ на Но'ви год 'ранен'ку/ бе'ром те 'жито 'ї пудв'їазу'їє'м 'дере'во (С) (там же, 328);

³ Москаленко Л. А. Із номінації деяких понять традиційної духовної культури // Говірки Чорнобильської зони. Системний опис. — К., 1999. — С. 170.

2.3) троїцьке зілля (*т'ройіц'ка* *зелен'*), яке сакралізувалося внаслідок того, що його збирали або ним прикрашали помешкання на Трійцю — одне з найважливіших релігійних свят (сакральний час). Троїцьке зілля має широкий діапазон використання. Його універсальність часто підкреслюють носії досліджуваних говірок: *і-і во!но дл'а ўс'о!го/ л'уч:е* (С) (там же, 326). Відвар із троїцького зілля додають до купелі, щоб захистити дітей від «недоброго», щоб діти добре спали: *а о!це т'ііе шо на Т'руйцу с'тавет' <...> о!це Т'руйцу м'йату там да те/ обе!зат'ел'но пот'рошечку !нада/ ку!найеш ди!теї ма!лен'ки!х/ во!но сп'іт' л'уч:е* (С) (там же, 326); засушене троїцьке зілля, яким прикрашали хату на Трійцю, кладуть у домовину: *л'іну с'тиркал'і <...> у нас було чим уби!рат'/ ну цв-е!там'і/ м'йата була та!ка/ да/ да цар !з'іл':е/ ну та!ке/ во!но у риц:и рос!те о!то/ !пахне/ ви!соке/ цар !з'іл':е/ дак це та!к'е м'і р!вал'і да с'тиркал'і к Т'руйци/ і за о!кони клал'і/ за пат!рети клал'і <...> а там зб'ірал'і/ да за йо!го/ да ўй!зал'і ў сно!пи/ да йак ум!ре по!коїн'ік/ дак заст'ілайут' гроб/ кладут' ту тра!ву у гроб* (С) (там же, 285).

3. Завдяки виразним зовнішнім, внутрішнім чи функціональним ознакам усієї рослини сакралізуються її частини:

3.1) гілочки верби (*вер!ба, в'ер!ба*) — дерева, зовнішні ознаки якого асоціюються у свідомості носіїв говірок із покірністю, спокоєм, тишею. Відвар із гілочок верби додають у купіль, щоб діти добре спали, були спокійними, не плакали: *д'е в-ер!ба о!то йа!кас'/ та!ка т'і!іха/ сто!й!т' в-ер!ба то/ !в'е!тк'і! в'і!с'ат'/ <...> ло!майут' в-ер!бу <...> шоб йе!но ї було спо!коїне* (Д) (там же, 70);

3.2) кора дуба (можливо, й берези — Л. М.), стовбур якого сплівся зі стовбуром берези. Сакралізація відбулася внаслідок асоціативного сприйняття двох сплєтених між собою дерев як нерозлучної пари закоханих. Відвар із кори дуба (або берези — Л. М.) використовують як приворотне зілля: *ко!л-і!с' ко!зал-і!/ йак дуб б'ерезу обо!йе/ о!так/ док но!д'єри ко!ри/ док т!ре-ба ж і пр-і!казоват'// док йак у!же ти л'уб-і!ш х!лопца йо!кого! док до!с'і/ док йо!н т'е!б'е ў!же !буд'е л'уб-і!т' (Мш) (ГМ—2, 491);*

3.3) листя дуба (*ду!біна*) — дерева з могутньою кроною й міцною деревиною, яке в народній культурі є символом сили, міцності та здоров'я. Відвар із дубового листя використовують для купання дітей, щоб забезпечити їм щасливе сімейне життя: *а йак х!лопч'ік/ <дак !кажут' н!р'іказку> (відновлено з контексту — Л. М.) ку!най м'і!н'е !мамко ў кру!н'ів'е/ шоб м'і!н'е !д'єўк'і л'уб'і!і* (Ч) (ГЧЗТ, 188) (очевидно, оповідачка сплутала тексти «н!р'іказок», які примовляють при купанні дівчинки і хлопчика. Оскільки саме хлопчик, за народними уявленнями, щоб бути привабливим, має вирости здоровим, міцним і сильним (як дуб), то купання ў ду!бі!н'е, а не ў кру!н'ів'е мало б зробити його таким. Очевидно, що перша частина «н!р'іказки» мала б звучати: *ку!най м'і!н'е !мамко ў ду!бі!н'е* (див. нижче — Л. М.);

3.4) насіння жита (*ж'іто*), вівса (*а!в'ос*), ячменю (*йач!м'ен'*), пшениці (*з'єр!но, пше!н'іца*), гречки (*єр'єчка*), яке, маючи високу прагматичну цінність, є символом добробуту, заможності. Насіння цих рослин використовують у весільній обрядовості, посипаючи ним молодят, щоб вони замож-но, щасливо й довго жили: *нас нас'і!найут' з'єр!но!м/ !ж'і!том/ йач!м'ен'е!м/ єр'єчкайу/ <...> шоб м'і !ж'і!і ў!же !добр'е / шоб м'і !мал'і і хл'єб <...> а єр'єчка/ йач!м'ен'о!м/ аў!сом/ йак !то !ка/ єлаўно !ж'іто/ йач!м'ен'/ от єлаўно с'є!о пше!н'іца/ о!с'є єлаўне* (Ч) (там же, 183);

3.5) стебла й листя відкасника (*от!касн'ік* 'Відкасник безстебловий,

Carlina acaulis L.). Зовнішня будова частин рослини (розгалужені колючки на листочках-обгортках ⁴) зумовила асоціативне сприйняття рослини як здатної захищати господарів і домівку, відганяти від них нечисту силу, все «недобре»: *от'касн'ік/ б'рал'і ў хату/ та'ке із'іл':е йєст' от'касн'ік* (С) (там же, 325); *обе'зат'ел'но 'нада о'це цеї от'касн'ік/ та'ке во'но з'веце/ <...> шоб во'но було ў хат'і* (С) (там же, 326);

3.6) стебла й листя кропиви (*кра'н'іва* 'кропива дводомна, *Urtica dioica* L.) — рослини, яка вкрита великою кількістю гострих залозистих шипів, що при тактильному контакті спричиняють значні подразнення шкіри. Така зовнішня та внутрішня будова рослини і її частин у свідомості носіїв досліджуваних говірок асоціюється зі здатністю кропиви захищати, відганяти все «недобре» і всіх «недобрих» від господарів та їхньої худоби. Стебла кропиви розвішують навколо хлівів, навішують на борону, яка «замикає» хлів, щоб захистити худобу, відлякати відьом, не дати їм пройти до корів і «зіпсувати» їх: *так зам'і'кайут'/ 'борону ту/ шо во'лочат/ пос'тавіа/ туди/ кра'н'іви на ... шоб об'жарила 'руки/ не пус'кайут'* (Р) (там же, 76); відвар зі стебел і листя кропиви додають у купіль, щоб забезпечити дитині щасливу долю, вдалий шлюб: *йак 'д'євач'ку дак 'кажут' п'р'іказку/ ку'наї м'ін'е 'мамко ў ду'б'ін'е/ шоб м'ін'е х'лопци п'у'б'іл'і* (Ч) (там же, 188) (очевидно, оповідачка сплутала тексти «п'р'іказок», які примовляють при купанні дівчинки й хлопчика. Оскільки саме дівчинка, за народними уявленнями, має бути захищеною (як кропива), а купання ў *кру'н'ів'є*, не ў *ду'б'ін'є* мало б зробити її такою, то перша частина тексту мала б звучати: *ку'наї м'ін'е 'мамко ў кру'н'ів'є* (див. вище — Л. М.));

3.7) суцвіття соняшника (*сон*), яке має властивість обертатися вслід за сонцем і стуляти надвечір свої пелюстки, спочатку зумовлює його асоціативне сприйняття як людини, що під кінець дня хоче спати й заплющує очі, а потім — як рослини, що може викликати сон. Носії досліджуваних говірок використовують цвіт соняшника для купання дітей, щоб вони добре спали: *да цв'іт о'цеї із' 'сону/ 'тоже 'д'іток/ йак цв'іте/ дак о'то цв'іту 'того/ 'тоже 'д'іток ку'нат' сон/ ко'тори 'с'емеч'і/ дак о'того цв'іту/ дак от'ето хара'шо 'д'іток ку'нат' у т'ім 'сон'і о'се* (С) (там же, 326).

У досліджуваних говірках Чорнобильської зони засвідчено також інформацію про сакралізацію деяких продуктів життєдіяльності тварин, що:

1. Традиційно освячуються в церкві:

1.1) яйце (*йа'йечко*, *св'а'чене йа'йечко*, *йа'йечко св'а'чене*, *к'рашанк'і*, *к'рашанци* 'яйце, освячене в церкві чи біля неї на Великдень'). Використовують освячені яйця в календарній, господарській і сімейній обрядовості як символ життя, символ народження і воскресіння, а також як оберег. Так, на Великдень, славлячи Воскресіння Христове, перед тим, як уживати інші освячені страви, з'їдають яйце: *'пот'ім сад'імос розго'у'л'айемос/ а з'разу бе'реш йа'йечко йе'с'і/ бо це ў во'но с'в'єчене йа'йечко* (Л) (там же, 239); на *'Радун'іцу* 'понеділок або вівторок через тиждень після Великодня, який в українській традиції є поминальним за родичами' на кладовище (на *'мог'ілки*) несуть *к'рашанци* 'пофарбовані освячені яйця', які їдять, а також залишають на могилах померлих родичів: *к'рашанци б'рал'і/ ў 'н'єрву 'очирид' к'рашанци* (Р) (там же, 118); для захисту худоби при першому вигоні її на пашу свячене

⁴ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. — К., 2004. — С. 106.

яйце разом із іншими сакралізованими предметами клали на поріг хліва, щоб худоба переступила через нього: *і йо^айеч-ко здо^айеца к^алал-і^а/ шоб йо^ана п'ер'есту^ап-і^ала/ ко^арова (Мш) (ГМ—2, 393).*

2. Мають високу прагматичну цінність:

2.1) віск (воск) — один із основних продуктів бджільництва. Використовують у народній медицині, вважаючи, що на віск «виливають» «викачаний» переляк і цим позбавляють людину (частіше дитину) від нього: *на воск в'і^ап'івайе (Д) (там же, 71);*

2.2) молоко (молоко) — один із основних продуктів тваринництва. Використовують при гасінні пожежі, яка виникла від удару блискавки і яку неможливо, на думку носіїв говірок, погасити водою: *гро^аза запо^ал'іла по-строїку// ну і дом/ од^ан'и ж'и^али// ну й од гро^аз'и ж' во^адойу н'е по^атуш'иш/ в^аводу л':еш і йо^ано так' йак о^ато б'ін'із'ін го^арит'/ і го^ар'и^ат' о^аб'и^ачно сто^ау^аб^аом і за^агару^айеце да^ак од з'ем^ал'і// і ўс'е з^аразу// да^ак та^ак'іі д'ед бу^ау на^ас у с'ел'е/ то ўже то^аго д'еда пр'и^ав'едут'/ і йон кру^агом о^абоїд'е/ й о^агон' о^ас'ад'е// мо^ало^ака шоп со^алоткого/ і на^аўхрест л'ін'е (Д) (там же, 28).*

У говірках Чорнобильської зони засвідчено також сакралізацію частин окремих продуктів тварин, зокрема шкаралуп осячених яєць. Так, на *Йур'іа* '6 травня, день Святого Юрія' у такі шкаралупи для захисту худоби від відьом, які особливо «активізуються» в цей час, клали невеличкі пасма відрізаного з китичок коров'ячих хвостів волосся, пускали їх на воду, щоб, спрямувавши відьом хибним шляхом, не дати їм відшукати справжніх корів: *лу^ап'іли к^арашанк'і/ ну йіх так не ви^ак'ідали/ дер^ажали до Йур'іа/ а то^ади хвост^ати ко^аровам од^ар'езували і тийі к^арашанк'і і хвост^ати пус^акали на в^аводу (Л) (там же, 239).*

Сакральні й сакралізовані предмети неживої природи та їх номінація. Серед предметів неживої природи в говірках Чорнобильської зони сакральними чи сакралізованими є:

1) вода (во^ада), осячена в церкві чи за її межами (на річці — на Водохреще), і звичайна, що здавна вважається джерелом всякого життя. Воду, як осячену, так і звичайну, носії досліджуваних говірок використовують у господарській і сімейній обрядовості й народній медицині. Осяченою водою кроплять хату (знадвору й усередині), щоб захистити її та господарів від «недоброго»: *с'в'атет' н^аросто/ обикно^авен:о/ хто ба^ат'ушка гу^акайе/ а хто посв'іаишчену^а ц'і^айеу во^адойу/ пок^арон'іт'/ да ї у^ас'о/ шоп посв'і^ат'і^а (С) (там же, 326);* щоб викликати дощ, якого дуже довго немає і на який дуже чекають, хлопці обливають криничною водою тих, хто після проведів русалок повертається додому: *а бу^ава шо ї н'е^ама на ру^асал'ни^а тий^ажден' і н'е к^арапн'е дошч/ да^ак шо/ га^атов'е^ац' х^алопци^а на к^аждом ка^алод'аз'і там те/ в'ед^аро ста^анов'ат' і це йак да^ахо^аз'ет' ўже йак і^аду^ац' із к^аладб'ішч/ абл'і^авайу^ац' ва^адої шоб дошч ішо^ай/ бу^ало і та^ак'е/ і бу^ало та^ак'е шо шо і д'еїст'в'іт'ел'но чи^а ат та^аго чи^а н'е та^аго йак ру^аба^ан'е дошч/ н'е бу^ало н'е бу^ало па^атом йак ру^аба^ан'е дошч да^ак да^адому н^ар'іід'еш мо^акри (Рч) (там же, 127);* щоб вилікувати корову, «попсовану» відьмами, дають їй випити воду, якою цю хвору корову обмили: *по^ам'ііеш йі^айе/ м'ежду ру^аг по^ам'ііеш і ўс'у с^апину з^ам'ііеш/ і да^ас'і па^ан'іт' іа^аго// ад^ан'еч'иш (Р) (там же, 76);*

2) дим (дим), який піднімається над свічкою (переважно осяченою чи купленою в церкві), носії говірок асоціативно сприймають як своєрідний «зв'язок», сакральну субстанцію, що пов'язує світ живих зі світом мертвих: *за^апа^ал'ім с'в'ечечку на ма^аг'ілк'і/ шоб ди^амок па^ашо^а (Р) (там же, 118);*

3) пара (*пара*), яка здійснюється над стравою в поминальні дні (*д'єди*), також виконує аналогічну функцію, ніби сповіщаючи померлих про те, що їх не забули, запрошують на вечерю: *вар'ім в'єч'єр'ат' / ба'гато ѐє / д'обр'є / ма'ло / хот' ва'д'іч'к'і на'р'єї / шо'б' пара па'ш'ла / ну аб'а'зат'єл'но шо'б' на ста'л'і хот' пара па'ш'ла / і н'ро'єш сва'їх ра'д'іт'єл'єї / с'па'л'іш с'в'єч'ку / і па'ма'л'і'єс' там і / за'п'рашу'єш / пра'шу сва'їх і љ'є'єх чу'ж'єх н'р'іход'т'є да нас в'єч'єр'ат' / са'д'іс'а на'в'єч'єр'а'єш і љ'є'є'є / і с'є та'к'іх д'єдо'у ма'б'іт' ш'тук н'їа'т'єро ѐє / мо'ї бо'л'ш <...> љ'є М'і'хаїло'єск'і'є // љ'є М'і'хаїлови (Бр) (там же, 169).*

Сакральні й сакралізовані артефакти та їх номінація. Виготовленими людиною сакральними предметами — хрестом, свічкою, кадилом та ін. — при виконанні сакральних обрядів послуговується сакральна особа. Однак деякі сакральні предмети використовують не тільки сакральні особи, а й звичайні носії середньополіських говірок Чорнобильської зони. При виконанні різних обрядових дій, а також у повсякденному житті поліщуки користуються насамперед предметами, які були освячені чи перебували в церкві, зокрема хрестом і свічкою.

Хрест (*хрест*) вихідці з Чорнобильської зони (як священики, так і миряни) використовують у всіх християнських обрядах. Вони переконані, що хрест може відганяти різну нечисту силу, оберігати людину протягом усього життя, його носять на собі, малюють (часто димом від «стрітенської» свічки) на сволюках, вікнах, дверях, стінах хат і хлівів. Поліщуки хрестяться (кладуть на себе хрест, захищають себе хрестом) у буденному житті (під час щоденної молитви, виконання різних побутових справ), здійснюючи календарні чи родинні обряди, а також у найдраматичніші моменти свого буття, навіки прощаючись зі своїми рідними й близькими, захищаючись від хвороб, зурочень (*љ'ро'к'і'є*), нечистої сили тощо.

Свічку (*с'в'єчку*) використовують у поховально-поминальному обряді: кладуть у домовину, щоб із цією свічкою небіжчик вставав на Страшний суд: *с'в'єч'єч'ку к'ла'л'і / шо б'іто / љак б'уде ст'рашний суд / дак б'уде ма'ма љ'ста'ват' / на ст'рашний суд / да с'в'єч'єч'ку т'р'єба па'л'іт' (Ч) (там же, 191); несуть на кладовище й запалюють на могилах своїх родичів, щоб пом'янути померлих: *с'в'єчку б'ра'л'і / за'па'л'іт' с'в'єч'єчку на ма'г'ілк'і (Р) (там же, 118).**

Серед сакралізованих предметів, якими послуговуються носії говірок Чорнобильської зони в обрядах календарного, сімейного й господарського циклу, засвідчено створені людиною предмети, які сакралізувалися через обряд освячення в церкві (свічка, вода, продукти харчування), а також унаслідок своїх особливих ознак і властивостей. Серед властивостей, які зумовлюють (мотивують) знакові функції предметів, М. І. і С. М. Толстие називали форму, колір, матеріал, спосіб виготовлення і под. Ці ознаки породжували ритуальну значущість перехрестя доріг, гострих знарядь, металевих предметів, плетених чи витих виробів тощо. Таким чином, «вторинне, символічне значення й використання виникає з первинних природних, утилітарних властивостей предметів»⁵. Однак сама можливість такого виду мотивації, — зазначали М. І. і С. М. Толстие, — ґрунтується на символічній (семіотичній, культурній) інтерпретації абстрагованих від реальних пред-

⁵ Толстые Н. И. и С. М. Вторичная функция обрядового символа // Н. И. Толстой. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. — М., 1995. — С. 168.

метів властивостей, що передую символічній інтерпретації самих реалій⁶. У складніших випадках культурне значення й функція предмета можуть бути зумовлені його зв'язками з іншими предметами за практичною чи символічною суміжністю та паралельним використанням, входженням в однорідні прагматичні ряди, а також подібні контексти. Різноманіття способів мотивації призводить до суттєвого ускладнення структури культурного значення реалії, до можливості багатоманітного осмислення як самої реалії, так і її ритуальних функцій.

Сакралізації зазнала велика кількість предметів, виготовлених людиною. Із-поміж артефактів сакралізувалися предмети побуту, які, на думку носіїв досліджуваних говірок, наділені певними сакраментальними властивостями завдяки освяченню в церкві, використанню в деяких обрядах, високій прагматичній цінності, а також особливим зовнішнім, внутрішнім або функціональним ознакам. Це, зокрема:

1. Ткацькі вироби:

1.1) полотно, ляне полотно (*полот'но*, *л':ане полот'но*). Домоткане полотно, на думку носіїв досліджуваних говірок, має сакральні властивості, оскільки виготовлене з рослини, яка традиційно освячується в церкві. Ляне полотно (разом із сакральними речами — свічкою й хрестом) кладуть у домовину: *полот'но с'тел'ут' пуд н'леч'і/ л':ане/ та'ка ў нас 'мода/ шо чі'м заст'ілайеш/ а полот'но ўс'е_д'но пуд н'леч'і т'реба/ о/ дак слал'і* (С) (там же, 285). Полотняні стрічки, якими померлому зв'язують руки й ноги, а перед опусканням у могилу розв'язують і знімають, сакралізовано завдяки використанню в поховальному обряді. Після контакту з покійником вони набувають магічної сили: полотняні стрічки, викрадені з домовини, використовують в обряді привороту, а забрані рідними померлого — в народній медицині: ними перев'язують зап'ястя при значних навантаженнях під час жнив, щоб зняти чи полегшити біль суглобах і м'язах. Однак сакралізація охоплює не всі використовувані в обрядодіях предмети. Деякі задіяні в поховальному обряді предмети повсякденного використання, які кладуть небіжчиків у домовину, щоб поховати разом із ним, не сакралізувалися: *йак ум'ре муш'ч'іна/ так і пап'і'роси кладут'/ <...> і б'р'ітву кладут'* (Ч) (там же, 191);

1.2) рушник (*ут'і'рач*, *руш'н'ік*). Сакральних властивостей набуває витканий протягом дуже обмеженого часу (за першу половину дня) і пов'язаний на хрест, що стоїть на перехресних дорогах, рушник. Такий рушник під час засухи здатний викликати дощ: *'суша та'ка 'суша/ да та'ко/ ну так/ зб'ірайуца 'банки/ і це предут/ щоб з'разу/ і нап'раст'і/ і ў_основат/ і посуши'т і на'ві'т/ і ткат <...> і/ то вже на хрести 'в'ешали <...> і по'шоў <...> і слава т'е'б'е 'Господ'і по'шоў дошч* (Л) (там же, 262–263).

2. Одяг:

2.1) кожух (*ка'жух*, *ко'жух*) — верхній одяг з овечої шкіри хутром усе-редину. Використовують у сімейній обрядовості, очевидно, як давній символ багатства й родючості. Так, під час весілля, щоб забезпечити добробут і гарні статки молодим, їх садять на кожух: *от ў ма'го бат'ка буў ка'жух/ дак заст'ілайут' ка'жух/ дак м'і на ка'жуха са'д'ім'с'а/ щоб н'е на 'голо'м/ щоб м'і н'е бу'л'і 'голийа/ щоб м'і були са'д'етийе/ са'бутийе/ дак на ка'жух са'д'іл'іс'е'а* (Ч) (там же, 183).

⁶ Там же.

3. Головні убори (прикраси):

3.1) вінок (в'єнок, в'єночок, в'єночок) — один із видів головних уборів (або прикрас). Використовують у поминальній і господарській обрядовості. Сакралізуються або вінки, які сплетені на Русальний тиждень, або вінки, які було використано в обряді проводів русалок. Вінки, сплетені на Русальний тиждень із волошок та інших пахучих трав, використовують у поминальному обряді, вішаючи їх на хрести померлих родичів: *по'плетом в'єночк'і/ і на свої'їх/ ро'д'ім'ел'оу на хрес'ти по'в'ішайем <...> в'єночки 'тийе по... на хрес'ти по'в'ішайем/ з волошок/ о'то 'тийе волошк'і/ у 'жит'і/ так о'то з тих волошок/ і та'ке/ з па'хучого* (С) (там же, 327). Вінки, які на проводах русалок тричі перекидали через вогнище, на думку носіїв говірок Чорнобильської зони, здатні впливати на врожайність окремих культур. Після завершення обряду проводів русалок ці вінки несуть на городи і кладуть на місце, де росте капуста, щоб зав'язувалися великі головки капусти: *ч'єраз а'гон'/ тр'і 'рази п'єр'єк'ідайош/ <...> і то 'тийе в'єн'к'і їдом да на ко'пусту/ ра'с:аду по'сад'ім же/ да ўже на кач'а'ни пакла'дом/ шоб та'к'іє ўже кач'а'ни зда'ров'і заў'язовал'іс' (Ч)* (там же, 204);

3.2) хустка (хустка, плоток). Цей головний убір набуває сакральності у весільному обряді, оскільки передбачає міцність, нерозривність тих, кого ним поєднують (зв'язують). Так, молодому й молодій перед тим, як вести їх у «комору», хусткою зв'язують руки, ніби поєднуючи їх в одне ціле: *б'єрут'ч' мала'дого^а і м'є'н'є// от зв'язу'ють/ ус'у'ди 'руку/ 'вашу 'руку і ма'йу 'руку/ 'б'іто мала'дого^а 'руку і ма'йу 'руку/ да 'хустка'і/ тут ў'з'ал'і/ а то'д'і за ту 'хустку в'є'д'ут' у ка'мору* (Ч) (там же, 183).

4. Взуття:

4.1) чоботи (чоботи) — вид взуття, який використовують при ворожінні на Новий рік (Коляди) дівчата, щоб дізнатися, куди (у який бік) вони підуть заміж. Цей напрямок мав «визначити» передок перекинутого через хату чобота: *на 'Нови год ч'і на 'Кол'ади/ це чєтир'надцєтого 'январ'а ... 'чоботи 'чер-єз 'хату п-єр-єк'ідал'і/ ку'ди' йун ўже ў'над'є ту'ди' 'замуж 'поїд'єш/ ку'ди' ўже нас'ком ў'над'є/ па'казує ўже ч'і ў ту 'сторану ч'і ў ту 'сторану ку'ди ўже па'па'д'єш 'замуж* (Рч) (там же, 131). Щоб знати, чи далеко підуть заміж, чи знайдуть собі пару в рідному селі, дівчата кидають чобіт до порога: *а 'чоботи ск'ідали/ да ш'і'бали/ до по'рога/ ч'і' далеко 'замуж 'я поїду ч'і' бл'іско/ 'як у по'рог/ хал'авойу/ то да'леко/ 'як с'у'ди хал'авойу/ то ў 'сел'і 'поїдєш* (Л) (там же, 244);

4.2) пара взуття (обуў), правий черевик із якої взутий на ліву ногу, а лівий — на праву, допомагає вийти на правильну дорогу тому, хто заблудився, наприклад, у лісі: *т'єба 'с'єст'і пєрєбуца/ із но'ги но 'ногу 'обуў по'мє'н'ат'* (Мш) (ГМ—4, 374).

5. Аксесуари:

5.1) шпилька (шп'іл'єчка) 'англійська шпилька — різновид шпильки, в якій вістря голки накривається кришкою для захисту від випадкового уколу. Кришка англійської шпильки утримується сформованою зі стрижня шпильки пружиною і має форму, розраховану на легке розстібання⁷. Шпилька була сакралізована, очевидно, завдяки зовнішнім і внутрішнім властивостям цього виду аксесуарів (прикрас): матеріалу виготовлення (метал) і наявності гострих частин. Шпильку використовують для захисту від зурочення,

⁷ Вікіпедія : Електронна енциклопедія.

прикріплюючи її вістрям униз, щоб захиститися чи захистити когось (частіше немовля чи малу дитину) від зурочення (у́рок'іу): ш'н'і'л'ечку т'реба пр'і'ш'ч'епл'уво'т' (Д) (ГЧЗТ, 69).

6. Хатнє начиння, устаткування та їхні частини:

6.1) діжа (д'ежа) — символ зростання (достатків, благополуччя і под.). Використовують у весільній обрядовості: щоб забезпечити молодятм щасливе сімейне життя, збільшення їхніх статків і, очевидно, чисельності нової родини, молодих садять на хлібну діжу: св'е'к'руха в'і'нос'іт' д'ежу/ та'кого столи'ца/ і д'ежу в'і'нос'іт'// і м'і са'д'імс'а з_йім так/ о'тако са'д'імс'а з_йім/ <...> /радом на д'еже (Ч) (там же, 183);

6.2) нит (н'іт) — частина ткацького верстата з нитками. Використовували в родильному й господарському обрядах: щоб пришвидшити й полегшити пологи, ним обводили жінку, яка народжує дитину: і'і' н'ітом ме'н'е'а об'вод'іл'і (Д) (там же, 70); при першому вигоні худоби на пашу нит клали біля порога, на порозі хліва, на виході з двору, щоб худоба, переступивши через нього, повернулася додому неушкодженою: о'теї н'іт у'же/ шо от с'палками' с'т'імі/ с'кол'к'і о'ни з'йазани там/ по'ложат' так і п'ер'его'н'а-йут' ко'рову ч'ер'ез// ну д'а то'го/ шоб/ йак?/ шоб ско'т'іна жи'ла була// шоб /добр'е було (Мш) (ГМ—2, 393); ми' клали' н'іт о'теї/ шо к'росна т'кали/ с'ер'па// і то'д'і с'хл'е'ва ви'го'н'айеш/ чи' з дво'ра/ так шоб йо'на п'ер'есту-пи'ла (Мш) (там же, 393).

7. Частини внутрішніх споруд у хаті:

7.1) комин (ком'ін) — частина печі. Шкрябаючи комин, засватана дівчина виявляє свою згоду перейти після взяття шлюбу до родини майбутнього чоловіка: пас'ватал'і м'е'н'е у'же// дак с'е'ажу до'а ком'і'н' пали'цом колу'пайу/ з'п'іну абд'і'райу// <...> /руска н'ечка і ком'ін/ так йа пали'цам'і о'бд'і'райу// а с'в'екар у'же ж мої да_каже/ н'е/ абд'і'рай/ н'е абд'і'рай/ а у'с'е_ад'но да_нас пр'ід'е'рес'і// йа кажу/ пр'ід'е'рус'а (Ч) (ГЧЗТ, 179–180);

7.2) віко (в'іко) — пристосування, яким закривають отвір печі. Використовують у весільній обрядовості як символ переходу дівчини в інший стан — стан жіноцтва. Віко прикладають до голови молодої перед тим, як зав'язати її хусткою: а та'д'и в'і'ко/ з_то'го/ д'е хл'іб п'ел'ч'е/ о'то те в'і-ко/ к'р'іш'е'чка та <...> пр'ікла'дайут' к_гала'в'і' і та'д'і за'у'йут' м'е'а'н'е/ та_йак_бабу ста'ру у'же за'у'йажут' (Ч) (там же, 182).

8. Продукти споживання:

8.1) каша (каша, баб'іна каша, баб'інова каша 'обрядова страва на родинях, яку варила баба-повитуха') — вид страви. Набуває сакральних властивостей, оскільки її варить наділена сакральними властивостями особа — баба 'жінка, що приймає пологи'. Така каша, на думку носіїв досліджуваних говірок, може сприяти народженню дітей. Для цього молодим жінкам, які присутні на хрестинах і ще не мають власних дітей, у пелену (обе'ремок, б'е'ремак) кум батьків похрещеної дитини кидає кашу з ритуально розбитого на хрестинах горщика, якого він «викупив»: от с'ід'ат' мала'дійе// там тої к'ідає у' б'е'ремак тої/ шоб у'же ти д'і'т'а ра'д'іла (Ч) (там же, 187). Каша, зварена бабою-повитухою, може захистити чи вилікувати дітей від хвороб. Для цього частину каші, яку «баба» варила на хрестини, мати тривалий час зберігає і дає дітям з'їсти в разі необхідності: йа то'го в'ер'ха ха'вайу <...> і так /д'етк'і парас'тут' у'же в'ел'і'к'і'є дак/ йа йім пана'мочуйу/ да'йу ту у'же кашу у'же/ баб'інову кашу <...> шоб /д'етк'і бу'л'і зда'ров'іє (Ч) (там же, 187);

8.2) цукерки (конх'в'ети) — порівняно недавній вид кондитерських виробів — використовують у сімейній обрядовості, щоб забезпечити молодятам добробут і гарні статки в майбутньому сімейному житті. Для цього під час весілля ними посипають молодих: *нас пас'і^лпайут' <...> ко^анх'в'етам'і <...> шоб м'і ж'іл'і ўже 'добр'е/ шоб м'і <...> канх'в'ети мал'і* (Ч) (там же, 183).

9. Сільськогосподарські знаряддя:

9.1) борона (боро'на). Сакралізацію борони, яка має багато гострих і міцних металевих деталей, спричинило поєднання в цьому предметі двох фізичних ознак: гострий (= небезпечний) і металевий (= міцний). Використовують ці властивості борони для захисту худоби в найнебезпечніший для неї час (на Ку'пала, на Йур'іа) від відьом. Так, щоб «замкнути» хлів, тобто відлякати відьом, не дати їм пройти до худоби, біля входу до хліва ставлять борону гострими зубцями назовні: *так зам'і'кайут'/ 'борону ту/ шо во'лочат/ пос'таўйа/ ту'ди* (Р) (там же, 76).

10. Знаряддя праці:

10.1) сокира (со'к'іра). Сакралізацію сокири спричинило поєднання таких самих ознак: гострий (= небезпечний) і металевий (= міцний). Сокиру використовують у господарській обрядовості. Щоб худоба не загубилася в лісі, щоб із нею не трапилося чогось лихого, її перший раз після зими виганяють із хліва на пашу так, щоб вона переступила через сокиру, яка лежить на порозі хліва лезом всередину, а обухом назовні: *йак ж'е'ну ў л'ес ху'дубу/ дак мо'і бат'ка та'ко/ с'е д'в'ер'іу/ кла'д'е со'к'іру/ дак н'е 'бухо^ам/ а л'озо^ам/ т'ім/ шо ру'байут' д'рова/ по'кла'д'е с'у'ди/ шоб ху'доба ўс'а 'в'ішла/ ў хл'іу// 'дома буд'е// йа' і паш'ла* (Ч) (там же, 194);

10.2) серп (с'ерп). Сакралізацію серпа спричинило поєднання таких самих фізичних ознак: гострий (= небезпечний) і металевий (= міцний). Серп, як і сокиру, використовують для захисту худоби: *м'іу клал'іу <...> с'ер'на// і то'д'і с хл'е'ва в'і'го'л'айеш/ ч'іу з дво'ра/ так шоб йо'на н'ер'есту'п'і'ла// ко'рова* (Мш) (ГМ—2, 393).

11. Гроші (ден'г'і, д'ен'г'і 'будь-які гроші'; м'елач', м'елоч' 'монети'). Сакралізацію спричинила висока прагматична цінність грошей і матеріал для їх виготовлення (метал). Слід зауважити, що в час сакралізації грошей метал, із якого їх виготовляли, був переважно ще й дорогоцінним — золото, срібло. Гроші на території побутування досліджуваних говірок використовують у весільній обрядовості як символ багатства, а в народній медицині — як символ міцності. Так, щоб забезпечити молодятам добробут і гарні статки, їх посипають грішми (переважно монетами): *нас пас'і^лпайут' <...> д'ен'гам'і <...> шоб м'і ж'іл'і ўже 'добр'е/ шоб м'і <...> і д'ен'г'і мал'і* (Ч) (ГЧЗТ, 183). Гроші сакралізуються й через використання їх у весільному обряді: монети, якими обсіпали молодих на весіллі, кладуть до купелі, щоб діти не хворіли, росли здоровими, міцними: *кал'іс' да в'е'н'ца й'ехал'і/ дак бра'сал'і д'ен'г'і/ м'ело'ч'/ так зб'і'рай ту м'ело'ч'/ да ту же м'ело'ч'/ 'б'іто д'і'т'атко на'род'іца/ дак у то'і м'ело'ч'і д'і'т'атко ку'най/ шоб та'к'е бу'ло к'р'ен'ін'ке// <...> н'ішо н'е ха'най/ ха'най ту м'елач'/ м'елач' ту/ і то ха'вай// дак ў'же так/ хто н'е у'з'аў/ дак мо н'рос'ім'/ мо ў ко'го йе/ дак да'йут' там// дак д'і'т'атко ку'пайут/ та'к'е д'і'т'атко к'р'ен'ін'к'е/ йак те з'ел'ізне* (Ч) (там же, 188). Сакралізацію спричинили, очевидно, дві ознаки реалії: гроші — символ добробуту, заможності, метал — символ міцності.

Здійснене дослідження дозволяє в загальних рисах визначити репертуар

сакральних і сакралізованих предметів, що колись сформувався на території побутування середньополіських говірок, а також простежити особливості цього формування й номінації його складників.

Сакральною особою на території побутування досліджуваних говірок був священик. До сакралізованих осіб належали переважно люди, що займалися традиційною медициною (цілительством) і знахарством.

Сакральними предметами, які використовував священик, були хрест, свічка, кадило й інші предмети культу. Деякі з цих предметів, зокрема хрест і свічку, використовували в обрядах і повсякденному житті й несакральні особи.

Сакралізація несакральних предметів відбувалася переважно через освячення в церкві й використання в обрядах. До сакралізованих предметів належать:

1) предмети неживої природи (вода, дим, пара, вогонь);

2) предмети живої природи, зокрема: частини рослин (листя й кора дуба; насіння жита, вівса, ячменю, пшениці, гречки, льону й маку дикого; стебла маку дикого й жита; стебла й листя кропиви, відкасника, лепехи, трійцького зілля; квітки з купальських вінків, суцвіття соняшника; гілочки верби); тварини (кіт або кішка, півень, собака й корова); деякі продукти життєдіяльності тварин (яйця, молоко й віск), частини тіла людини (пуповина, перше зрізане волосся, сидниці);

3) предмети, створені людиною, зокрема деякі види одягу (кожух), головних уборів (вінок, хустка), взуття (чоботи), прикрас чи аксесуарів (шпилька), хатнього начиння (віко, діжа, рушник, полотно, нит), продуктів харчування (каша), кондитерських виробів (цукерки), сільськогосподарських знарядь (борона), знарядь праці (серп, сокира), грошей (монети), частин внутрішніх споруд (комин).

Сакральні чи сакралізовані предмети використовували як сакральні, так і позакультові особи. У досліджуваних говірках засвідчено інформацію про поєднання двох і більшої кількості сакральних чи сакралізованих предметів при виконанні одного обряду позакультовими особами:

1) поминаючи померлих, на хрест вішають рушник і віночок: *в'є'ночк'і/рушн'і'к'і по'в'ешайом <...> рушн'і'к'і ос' так 'в'ешайом на хр'ест на в'єрх <...> то по'в'ешайом дак аж б'є'л'єйе на к'ладб'ишча/ 'нач'є там 'жонк'і ўже* (Р) (там же, 119); *у їх тут в'є'нка зач'є'н'і'у і ўс'о/ а м'і 'в'ешайєм в'є'нка і руш'н'і'к* (Рч) (там же, 127);

2) при першому вигоні худоби на пашу на порозі хліва чи виході з двору використовують цілий комплекс сакралізованих предметів (нит, серп і яйце): *м'і' к'лал'і' н'іт о'теї/ шо к'росна т'кал'і'/' с'єр'па// і то'д'і с хл'є'ва в'і'го'н'айєш/ ч'і' з дво'ра/ так шо'б йо'на н'єр'єсту'н'і'ла// і йо'і'єч-ко здо'іє-ца к'лал'і'/' шо'б йо'на н'єр'єсту'н'і'ла/ ко'рова// <...> по'ложат' так і н'єр'єго'н'айут' ко'рову 'ч'єрез/ ну дл'а то'го/ шо'б/ йак'/? шо'б ско'т'іна ж'і'ва бу'ла/ шо'б 'до'бр'є бу'ло* (Мш) (ГМ—2, 393).

У повсякденному житті та при виконанні різних обрядових дій сакральні й сакралізовані особи, а також звичайні носії досліджуваних говірок використовували сакральні й сакралізовані предмети, поєднуючи їх у багатоманітних комбінаціях і виконуючи при цьому різні дії. Несакральні особи за необхідності зверталися за допомогою до сакральних і сакралізованих осіб (гукали, просили, приводили й привозили), використовували сакралізовані предмети для лікування й захисту (вішали, їли, давали з'їсти чи випити, ки-

дали, лили, ставили, додавали в купіль, підстеляли, клали, брали з собою, залишали (в певному місці), запалювали, несли, перекидали, пускали на воду, розвішували, тримали (в хаті); через них переганяли, переверталися; ними «замикали», поливали, обмивали, кропили, посипали, обсипали; у них купали; на них «виливали», садили й сідали), сакральних істот примушували виконати потрібні дії (з'їсти, переночувати в потрібному місці).

На думку носіїв досліджуваних говірок, результатом таких дій могли стати: 1) позитивний вплив сакральних (сакралізованих) осіб або предметів на людину (тварину), 2) негативний вплив на «недобрих», «нечистих», 3) сакралізація предметів, задіяних при проведенні обряду чи суміжних із його проведенням.

Назви, які використовували носії досліджуваних говірок для номінації сакральних чи сакралізованих осіб і предметів, переважно не відрізнялися від загальноновживаної лексики (*бат'ушко*, *пон*, *св'аш'ч'ен'ік*; *д'ід* (*д'ед*), *баба*, *бабка*, *сто^ари'йе л'уд'і*; *хрест*, *руш'нік*, *н'іт*, *с'в'ічка* тощо). Винятком є лише номени на позначення сакралізованих осіб, наділених, на думку носіїв досліджуваних говірок, особливими знаннями і вміннями чи надзвичайними (надлюдськими) можливостями. Для номінації сакралізованих осіб, задіяних у календарній, сімейній і господарській обрядовості, а також у сфері традиційної медицини, використано переважно семантично прозорі назви (*знахарка*, *знахор*, *во'ружжя*, *шеп'туха*); для номінації сакралізованих осіб, задіяних у магічних обрядодіях, — дуже загальні, завуальовані назви, похідні від особових (*йо^ан'і*), вказівних (*т'і*, *т'і'йе*, *ц'і*, *ц'і'йе*) та означальних займенників (*та'к'і'йе*) і займенниково-іменникових словосполучень (*т'і'йе л'уд'і*, *та'к'і'йе л'уд'і*), а також описових конструкцій (*т'і* (*т'і'йе*, *та'к'і'йе*) *шо* (*шчо*) *можут'* (*у'м'і'йут'*, *знайут'*).

Таким чином, визначивши в загальних рисах репертуар сакральних і сакралізованих предметів живої й неживої природи, артефактів, а також їхніх частин, що протягом віків формувався на Поліссі, з'ясувавши основні причини сакралізації й окресливши сфери функціонування сакрального й сакралізованого, простеживши особливості номінації сакральних і сакралізованих предметів докільця в дев'ятьох середньополіських говірках, сподіваємося поглибити й розширити наше дослідження, залучивши до аналізу матеріал інших говірок Чорнобильської зони.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ГЧЗТ — Говірки Чорнобильської зони: Тексти / Упоряд. П. Ю. Гриценко, Н. П. Прилипко, О. А. Малахівська, Л. А. Москаленко, Л. Г. Анісімова, Ю. І. Бідношя, С. П. Гриценко, Л. В. Дика, М. В. Поїстогова, Л. В. Рябець. — К.: Довіра, 1996. — 358 с.
- ГМ—2 — Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 2: Тексти / Уклад. Г. В. Воронич, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар. — К.: Довіра, 2003. — 608 с.
- ГМ—4 — Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 4: Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу / Уклад. Ю. І. Бідношя, Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар. — К.: Довіра, 2005. — 704 с.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970–1980. — Т. 1–11.

СПИСОК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

- Бд — с. Буда, Чорнобильський р-н, Київська обл.;
Бр — с. Буряківка, Чорнобильський р-н, Київська обл.;
Д — с. Денисовичі, Поліський р-н, Київська обл.;
Л — с. Луб'янка, Поліський р-н, Київська обл.;
Мш — с. Машеве, Чорнобильський р-н, Київська обл.;
Рч — с. Річиця, Чорнобильський р-н, Київська обл.;
Р — с. Рудьки, Чорнобильський р-н, Київська обл.;
С — с. Стечанка, Чорнобильський р-н, Київська обл.;
Ч — с. Чистогалівка, Чорнобильський р-н, Київська обл.

L. A. MOSKALENKO

SACRUM AND SACRALIZATION IN THE MID-POLISSIAN DIALECTS OF THE CHORNOBYL ZONE. I

The article is devoted to the research on the repertoire of sacred and sacral objects of living and inanimate nature as well as artefacts, which was formed in the dialects of the Chornobyl zone, and to clarify the peculiarities of their nomination.

On the material of the dialects of the Chornobyl zone, speakers of which since very ancient times have organically combined the Christianity with elements of the traditional spiritual culture, living objects (humans, animals, parts of the body of people or animals, plants, parts of plants) and inanimate nature (water, smoke, steam), as well as artefacts (candle, cross, weaving products, clothing, hats, shoes, accessories, home utensils, parts of internal structures, consumer products, agricultural implements, tools, money), which are certified in the Polesian dialects, both secular and sacral, have been determined and the characteristic features of the formation of the repertoire of sacred things have been traced.

The specific of the interaction between the secular and the sacral has been determined, the processes of sacralization and the nomination of sacred and sacral objects of the environment are also considered.

Keywords: dialect of the Chornobyl zone, nomination, sacred, sacralized, sacralization.

Тимошук Р., Сосновський В., Яскот М., Ганошенко Ю.

ЛЕКСИКОН ПОЛЬСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ АКТИВНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Варшава : KJV Digital, 2018. – 312 с.

Спостерігаючи бурхливий розвиток української лексикографії, можна відзначити, що перекладацький аспект зазначеної сфери залишається й досі на периферії цієї галузі наукової діяльності, обмежуючись здебільшого укладанням українсько-російських чи російсько-українських словників, за посередництвом яких досить часто і пізнаються ті чи інші властивості різних мов. Проте, на наш погляд, визріла необхідність в укладанні, крім одномовних, і перекладних словників нового типу. Зокрема, у період постійного росту міжнаціональних, культурних, наукових зв'язків між Україною та Польщею з'явилася потреба в лексикографічній праці, яка б сприяла полегшенню комунікації двох слов'янських народів.

Звичайно, передусім суспільство потребує опрацювання базових лексикографічних праць, як, наприклад, перекладної версії повного тлумачного чи фразеологічного словників, однак будь-які розвідки в цьому напрямку стануть у нагоді при укладанні такого українсько-польського та польсько-українського словника, який би максимально повно відображав мовні картини двох братніх народів. Сьогодні для цього здійснюються певні кроки, зокрема, це стосується найскладніших для перекладу одиниць — сталих сполучень різного типу. Останнім часом були укладені «Українсько-польський словник еквівалентів слова» А. А. Лучик, О. О. Антонової, І. Дубровської (К., 2011, 312 с.), «Українсько-російсько-білорусько-болгарський словник порівнянь» О. П. Левченко (Л., 2011), «Польсько-український словник еквівалентів слова» А. А. Лучик, О. О. Антонової (К., 2013. — 243 с.), «Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки» Т. Космеди,

О. Гоменюк, Т. Осіпової (Познань; Х., 2017, 407с.) та ін.

У 2018 р. вийшла у світ ще одна праця цього напрямку — «Лексикон польської та української активної фразеології» Р. Тимошука, В. Сосновського, М. Яскота, Ю. Ганошенка. Рецензоване видання є результатом спільної наукової праці Інституту славістики Польської академії наук, Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, Університету гуманітарних та соціальних наук (SWPS) та Запорізького державного медичного університету. Головною характеристикою Лексикона, на нашу думку, є його спрямованість на користувача. Автори зосередили свою увагу на тих усталених сполученнях, які у результаті проведеного анкетування носіїв української та польської мов віком від 15 до 45 років виявилися найактивнішими в усному та писемному мовленні. На особливу увагу заслуговує той факт, що автори зібрали також активний матеріал, виявлений у розмовному мовленні, діалогах сучасних українських та польських художніх фільмів, серіалів, соціальних мереж, у мові реклами тощо. Вибраний матеріал верифікований корпусними даними, а також академічними фразеологічними словниками. Унаслідок цього було з'ясовано, що з початку ХХІ ст. в українській та польській лексиці, а отже, і у сфері сталих сполучень відбулося багато змін. Автори намагалися зафіксувати їх у Лексиконі, куди були внесені, за даними здійснених обстежень, найактивніші українські й польські сталі сполучення, що кваліфікуються тут як фразеологізми. Рецензована праця є певною мірою новаторською, оскільки демонструє ті зміни, що відбуваються на сучасному історичному зрізі в українській і польській мовних системах.

Отже, реєстр словника сформований, як переконують укладачі Лексикона, з найпоширеніших у сучасних українській і польській мовах фразеологізмів, а також фразеологічних інновацій, які досі не були зафіксовані в лексикографічних працях, здебільшого тих із них, що мають обмежену сферу функціонування. Сюди зараховано сполучення, які маркуються авторським колективом як колоквиальні (укр. *корона з голови не впаде, їхати зайцем*; п. *czaić bazę, dać ciała*) та сленгізми (укр. *дах зриває, бути в темі*; п. *bez spiny, jazda bez trzymanki*). Для їх позначення автори послуговуються спеціальними стилістичними класифікаторами. Крім цього, до реєстру Лексикона ввійшли вибрані вульгарні фразеологічні одиниці з огляду на їхню частотність у сучасній українській та польській мовах, як не прикро це констатувати. Проте, на нашу думку, як для коректного перекладу, так і з метою покращення культури мовлення читача доцільним було б у перекладній частині словника подавати не лише еквівалентне стале сполучення з тим самим стилістичним маркером, а й увесь синонімічний ряд, який існує в цільовій мові. Так, наприклад, одиницю польської мови з позначкою «вульгарне» *o kant stołu/ dupy potłuc* доцільно було б перекласти не лише вульгарним сталим сполученням *до дуни / до сраки* (с. 86), а спочатку стилістично нейтральним еквівалентом слова *все одно*, за яким подати весь синонімічний ряд сталих сполучень або принаймні його частину: *до лампочки, до фені, по барабану, по цимбалах, по шарабану*. Для глибшого розуміння семантики одиниці вихідної мови, можливо, варто було б запропонувати читачеві у перекладній частині і власне лексеми: *байдуже, колінарно, паралельно, фіолетово, пополам, пофіг, рожево-малиново*. У цьому випадку користувачеві Лексикона було б надано можливість вибору між маркованою і стилістично нейтральною лексикою, між сталим сполученням і цілісно оформленою одиницею.

Подання реєстрових одиниць за алфавітом у Лексиконі, зрозуміло, є наслідуванням давніх лексикографічних традицій, започаткованих, як зазначають науковці, ще арабським дослідником Ізмаїлом аль-Джаухарі. Такий підхід у лексикографії залишається і досі практично універсальним. Проте при засто-

суванні його для упорядкування сталих сполучень треба враховувати певні особливості зазначених мовних елементів, що не властиві цілісно оформленим лексемам. Так, на нашу думку, початковий факультативний компонент сталого сполучення не повинен ураховуватися при формуванні реєстру сталих сполучень за алфавітом, як, наприклад, на с. 154 — *(бути) в темі*. Очевидно, зазначене стале сполучення потрібно було б віднести до одиниць із початковою літерою В. До речі, абсолютно справедливою є кваліфікація компонента *бути* у сполученні *бути в темі* як факультативного елемента, проте не аргументовано виявляється його обов'язковість у структурах *бути в ударі, бути в шоколаді, бути на ножках, бути на побігеньках, бути на слуху, бути у формі* (с. 154-157) тощо. Зрозуміло, що особливості польської мови зумовлюють наявність дієслівного елемента у подібних сталих сполученнях, проте в українській мові, як нам видається, структури *в ударі, в шоколаді, на ножках, на слуху* і под. значно частіше вживаються без *бути*, ніж з ним у ролі початкового компонента. Пор., наприклад, функціонування еквівалента слова *в ударі* у назвах статей періодичних видань або на офіційних сайтах окремих товариств: «Бікфалві — *в ударі!*» (у ЗМІ), «“Динамо” — “Металіст”: форварди *в ударі*» (на офіційному сайті ФК «Динамо»), «Популіст-патерналіст сьогодні просто *в ударі*» (у ЗМІ), «Весна *в ударі*: Київ встановив новий температурний рекорд» (на одному з телевізійних каналів).

Позитивним для читача Лексикона є прагнення укладачів наслідувати традицію використання спеціально створених так званих препаративних прикладів, а також ілюстративного матеріалу, взятого з живого мовлення. Такий підхід спочатку актуалізувався в одномовних словниках сталих сполучень, а пізніше й у перекладних, хоча й досі не належного йому місця в перекладній слов'янській лексикографії, незважаючи на його абсолютну доцільність. Отже, наведені в Лексиконі ілюстрації відображають повсякденне функціонування українських та польських сталих сполучень, що особливо стане в пригоді користувачеві, який є носієм однієї і прагне опанувати іншу слов'янську мову.

Для опису одиниць у Лексиконі використовується спеціальна метамова — універсальні дефініційні моделі формульного типу, що дозволяє рівнозначно зіставляти сталі сполучення, особливо інноваційного характеру, які останнім часом досить активно виникають в обох мовних системах, а отже, і потребують висвітлення як плану вираження, так і внутрішньої організації. Зазначена форма представлення мовних одиниць у лексикографії, пройшовши певну апробацію при укладанні інших, зокрема й українсько-польських словників¹, на нашу думку, остаточно довела право на своє існування рецензованим Лексиконом, відкриваючи шляхи, крім усього іншого, до залучення у перекладній частині довільної кількості інших мов, і не лише слов'янських.

Аналізований Лексикон складається з двох окремих частин: польсько-української та українсько-польської. Вони, як наголошують укладачі, формувалися незалежно одна від одної і, що важливо, реєстрові одиниці добиралися окремо в українськомовному та польськомовному середовищах. Крім еквівалентної лексики, до Лексикона ввійшли також культурно зумовлені фразеологічні одиниці, які не мають відповідників у цільовій мові, оскільки відбивають культуру й історію певного народу. Зокрема, у Лексиконі такими виявилися українські фразеологізми *протити Крим і Рим, заварити кашу* та польські — *krakowskim targiem, czeski bląd*. Такі сталі сполучення перекладаються у цільовій мові описово. Щоправда, саме останнє іноді потребує, як нам видається, ширшого представлення. Так, наприклад, перекладаючи польський фразеологізм *posnu marek* як «той, хто працює вночі, опівнічник» (с. 85), варто було б додати «сова», що є чи не найпоширенішою номінацією особи з такими властивостями в сучасному українському мовленні. Польське стале сленгове сполучення *bez spinu* перекладене як «не варто хвилюватися»

(с. 33), однак, як нам видається, доцільним було б додати поширену в сучасній українській мові конструкцію «не заморочуватися», яка все інтенсивніше з розмовного мовлення проникає і в художню літературу. Пор. : «Поведінкою Наталки я взагалі намагався не заморочуватися, бо, незважаючи на показовий пофігізм, думки про дівчину відлунювали глухим боєм» (О. Боднар, С. Томашевська. Марево).

На жаль, часом виникають сумніви стосовно власне кваліфікації певного усталеного сполучення як фразеологізму, під яким укладачі словника розуміють «семантично цілісну, стійку мовну одиницю, організовану за моделлю словосполучення» (с. 19). Тому, виходячи з цього визначення, виникає запитання, чи утворені такі реєстрові одиниці, як укр. *з привітом, у темі, не по зубах, не по кишені* і под., а також п. *bez spinu, na bani, na chata, na cziuja* і под. за моделлю словосполучення, оскільки під словосполученням, принаймні в українській лінгвістиці, розуміють «синтаксичну конструкцію, утворювану поєднанням двох чи більше повнозначних слів на основі підрядного або сурядного зв'язку»². На наш погляд, такі одиниці є сполученнями, які в сучасному українському мовознавстві, у тому числі лексикографії, все частіше кваліфікують як еквіваленти слова, тому, як нам видається, коректніше було б у назві рецензованої праці відзначити, що реєстровими сполученнями виступають не лише фразеологізми, а й усталені сполучення іншого типу, як, наприклад, це зробили укладачі «Короткого українсько-польського словника усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки»³.

Окремого поцінування заслуговує вміщений у кінці словника індекс ключових слів, завдяки якому можна здійснювати пошук фразеологічних одиниць у всьому масиві праці. Для його створення було використано спеціальну комп'ютерну технологію, розроблену в Українському мовно-інформаційному

¹ Див. напр.: Лучик А. А., Антонова О. О. Українсько-польський словник еквівалентів слова. — К., 2011. — 312 с.; Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки / Космеда Т., Гоменюк О., Осіпова Т. — Познань ; Х., 2017. — 407 с., та ін.

² Вихованець І. Р. Словосполучення // Українська мова : Енциклопедія / Редкол: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. — 3-є вид. — К., 2007. — С. 640.

³ Короткий українсько-польський словник усталених виразів...

фонді НАН України І. В. Остаповою.

Підсумовуючи, зауважимо, що рецензована праця є потрібною та вчасною, виконаною на належному науково-методологічному рівні. Висловлюємо надію, що Лексикон спри-

ятиме продовженню серії двомовних словників усталених сполучень і стане в пригоді як для розвитку теорії слов'янської лінгвістичної компаративістики, так і для практичної лексикографії.

А. ЛУЧИК

DOI 10.33190/0027-2833-306-2019-3-007

Шульгач В. П.

НАРИСИ З ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ АНТРОПОНІМІЇ.

К. : Б.в., 2017. – Ч.4. – 488 с.

Протягом останніх десятиліть слов'янська ономастика бурхливо розвивається в усіх основних напрямках мовознавства (див.: *Słowiańska onomastyka*. – Warszawa; Kraków, 2001–2002. – Т. 1–2). Однак центральне місце з-поміж них займають історико-етимологічні студії (статті, монографії, словники, енциклопедії, довідники), що належать до золотого фонду лінгвістичної науки. Чільне місце в ньому, безумовно, належить працям відомого в слов'янському світі ономаста В. П. Шульгача, шість із яких (Праслов'янський гідронімний фонд : Фрагмент реконструкції. – К., 1998 і п'ять під назвою «Нариси з праслов'янської антропонімії». — К., 2008–2018. — Ч.1–5) із часу виходу у світ стали орієнтиром для історико-етимологічних досліджень давніх власних назв у слов'янських мовах. Їхня теоретико-методологічна цінність полягає також у тому, що автор реконструює такий лексичний запас праслов'янської мови, який свідчить про неї як про високорозвинену для свого часу (II тис. до н. е. — середина I тис. н. е.) номінативну систему усної форми спілкування (власної писемності праслов'яни, на жаль, не створили, хоч були близькими до цього, наприклад, у добу черняхівської культури). Ще до недавня в мовознавстві реконструйований лексичний склад праслов'янської мови визначали кількістю, меншою ніж 10 тис. одиниць, і завдяки працям насамперед В. П. Шульгача ця цифра аргументовано збільшується в рази. Зокрема, лише утворень у розглянутих етимологічних гніздах реконструйова-

но близько 21 тис. одиниць, а ймовірних праантропонімів — понад 10470.

Монографію побудовано за традиційною для серії «Нариси з праслов'янської антропонімії» схемою, яка містить три основні розділи тексту: «До праслов'янського антропонімного фонду» (с. 8–180), «Рефлексії іє. **(s)kel-* у слов'янській антропонімії» (с. 181–346), «Антропонімії етюдії» (с. 347–370), Літературу та джерела, Скорочення, Індекс праантропонімів. Книжка присвячена реконструкції фондової антропонімії слов'ян і складається із серії нарисів про афіксальні похідні від базової антропонімної лексики. Праслов'янські антропоніми організовані як лексико-словотвірні гнізда, з-поміж яких переважають деривати від кореневих структур на зразок **tbrt-*, **tblt-*, **tbrt-*, **tblt-*. Щодо них В. П. Шульгач поглиблює і творчо розвиває теорію білоруської ономастки Р. М. Козлової, яка системно проаналізувала праслов'янські гнізда з вихідними іє. **(s)ker-*, **(s)kel-*, ураховуючи маніфестацію бінарних груп **br*, **bl* і **br*, **bl*, абсорбцію плавних (особливо *-l*), перехід *-l* > *-l'* > *-u-*, асиміляцію звуків у вигляді денталізації або лабіалізації та ін. Ці фонетичні явища властиві з незначними відмінностями всім кореневим структурам зразка **tbrt*, **tblt*, **tbrt*, **tblt*.

Як і інші праці В. П. Шульгача, рецензована книжка ґрунтується на великому сучасному (особливо діалектному) та історичному матеріалі з усіх слов'янських мов. Звичайно, в ньому домінують антропоніми і споріднена апелятивна лексика з більш доступ-

них східнослов'янських джерел, але досить повно представлені одиниці з інших слов'янських мов, особливо сусідніх польської, чеської, словацької, болгарської. Джерела і реєстрова база є настільки повними, що створюють враження про автора як про цілий колектив виконавців великого ономастичного проекту. Зокрема, в багатомовних етимологічних словниках лексики праслов'янської мови, що їх видають відповідно російська (раніше радянська) і польська академії наук, відсутні гнізда з коренями **bъrx-*, **bъrš-*, **čъls-*, **dъld-*, **dъrd-*, **gъrt-*, **kъlv-*, **mъlm-*, **mъlg-* та ін., а гнізда з коренями **baj-*, **bъrm-*, **bъrt-*, **gd-*, **kъk-*, **kъn-*, **l'ub-*, **lbg-*, **mъrd-* та ін. могли б розширити реєстр потенційними пралексемами апелятивного рівня, реконструйованими у рецензованій праці. Реконструйована твірна лексика становить неабияку цінність для мовознавства, тому що це здебільшого лексико-семантичним способом утворено збережені антропоніми. І таких «відкриттів» немало у всьому тексті монографії.

Матеріал до розгляданого праслов'янського антропонімного фонду становлять деривати з коренями **Ēd-/ĕd-*, **Kriv-*, **mysl-*, **mer-*, **ner-*, **sel-*, **b(h)el-* (розділ I), рефлексії **(s)kel-* (розділ II). Ці гнізда утворюють лише частину праслов'янської антропонімної системи, але й вона налічує тільки праантропонімів понад 2 тисячі 800 одиниць. Складається враження, що праслов'янська антропонімна система багатша від деяких слов'янських, але такий висновок оманливий хоча б із огляду на відмінну функціональну структуру та великі масиви в них неофіційних імен — розмовних форм, прізвиськ, псевдонімів тощо. Водночас системна організація всіх видів антропонімів сприяє точному встановленню їхньої етимології. Подекуди реконструкція праформи за наявності різних супровідних матеріалів, на які так багата праця В. П. Шульгача, стає «справою техніки», щоправда, це можливо у руках справжнього майстра, яким є автор книжки. Зокрема, він дуже тонко відчуває реальні мотиваційні зв'язки між антропонімами й твірними апелятивами. Так, у гнізді **Ēd-/ĕd-* «іжа; їсти» реконструйовано антропонім *Єденюк* < *ĕdъnъ(jь)*, який з огляду на редукцію *-е-* та *-и-* в ненаголошеній позиції міг би бути трансформованим рефлексом у

гнізді **jedinъ(jь)* «єдиний»; пор. суфіксальне *-и-* в похідних зазначених гнізд *їдимий* «їстівний» (с. 9) і закарпатське прізвище *Єдинак*, *Jedinak* < *єдинак* «єдиний син; одинак». Проте кореневе *Ē-*, *ĕ-* на початку слова (пор. прізвище п. *Jad* у цьому гнізді, укр. діал. *ядь* «гадюча отрута», споріднене рос. *Едново* — с. 8–9) знімає всі питання щодо етимології антропоніма.

Вражає не лише численність лексичних одиниць або їхніх основ чи морфем, а й структурно-семантичне розмаїття значущих компонентів. Так, підмічено, що композити з першим компонентом **Kriv-* в абсолютній більшості мають другим компонентом назву частини тіла, що для номінації людей є закономірним, а відтак і продуктивним: **Krivolapъ(jь)*, **Krivonogъ(jь)*, **Krivonosъ(jь)*, **Krivorotъ(jь)*, **Krivošъ(jь)*. Це стало однією з причин розвитку в основі *kriv-* слов'янських мов переносних значень «косий», «однококий», «кульгавий» та ін., розвитку цікавих метафор (наприклад, рос. ст. *Кривое дерево*, серб. *Krivoglav*) тощо. Крім композитів з першим компонентом **Kriv-*, системно описані інші структурно-семантичні групи складних назв, які є досить численними, бо дві основи дають більші можливості для точної характеристики номінанта. За семантикою корені композитів відповідно до свого походження протиставляються у двох гніздах. Наприклад, **Krivonogъ(jь)* — у гнізді з коренем **kriv-* «кривий» і в гнізді з коренем **nog-* «нога».

Виявлена динаміка складних і складених антропонімів свідчить, що в їхньому співвідношенні з відповідними композитами закономірним є напрямок мотивації від двокомпонентних назв до однокомпонентних зі збереженням граматичних відношень між основами: **Krivaja šbja* > **Krivošbja* (с. 24). Вражає структурне і мотиваційно-семантичне розмаїття композитів, як і загалом розгляданих антропонімів, які є переважно промовистими, але не кваліфікованими таким чином іменами. Наприклад, відомим є факт поширеності у слов'янських мовах праслов'янських утворень за моделлю «основа дієслова + назва об'єкта в наз.-знах. відмінку», частина з яких належить до так званих побажальних антропонімів: **Sviatoslavъ*, **Vernidogъ*. Переважно це композити з основою дієслова наказового способу (**Stanislavъ*, **Budimirъ*). Проте в рецензованій праці,

як і в попередніх частинах багатотомної монографії, ця група антропонімів спеціально не описується. Можливо, це зумовлено відносною обмеженістю таких композитів, що є однією з особливостей розмовного стилю, до якого належить аналізований матеріал, а можливо, автор має намір дослідити їх в окремій частині глобальної теми.

У процесі дослідження В. П. Шулґач часто зачіпає дотичні до них інші проблеми, даючи й на них переконливу відповідь. Так, розглядаючи деривати в гнізді **bьlda / bьldь*, він наводить зразки праслов'янських утворень з окремими коментарями, що беззаперечно ілюструють наявність у їхній структурі префіксів, більшість з яких належить до архаїчних афіксів: **A-bьlda*, **Ba-bьlda*, **Bez-bьldь*, **Ce-bьlda*, **Do-bьlda*, **Jь-bьlda*, **Ka-bьlda*, **Se-bьlda*. Це стосується і зауваження щодо надто стилічного теоретичного аналізу або його відсутності в процесі етимологізування деяких архетипів. Однак ті коментарі, які сформульовано стосовно окремих фактів чи фрагментів, мають вагу теоретичних засад і знімають питання щодо доказовості певних тверджень.

Велике гніздо в слов'янській антропонімії становлять рефлексії іє. **(s)kel-*, які розглядаються в окремому (другому) розділі. Залежно від суфікса-поширювача після кореня **(s)kel-* «гнути, кривити; крутити; вертїти» вони об'єднані в кілька груп: континуанти псл. **(s)kel-*, континуанти псл. **(s)kьlb-*, континуанти псл. *(s)kьlk-/*(s)kьlč-*, континуанти псл. **(s)kьlm-*, континуанти псл. **(s)kьln-*, континуанти псл. **(s)kьlp-*, континуанти псл. **(s)kьlt-*, континуанти псл. **(s)kьlv-*, континуанти псл. **(s)kьlz-*. Як і в попередніх випусках, при відборі фактичного матеріалу за основу було взято теоретичні висновки й узагальнення, оприлюднені в працях Р. М. Козлової. З огляду на методологічний характер, доцільно продублювати їх для кращого розуміння суті реконструкції праслов'янського апелятивного фонду і природи континуантів розгляданого гнізда:

1. Етимологія фактичного матеріалу слов'янських мов дозволяє виокремити в гнізді **(s)kel-* систему первісних розширювачів – детермінативів *-p-*, *-b-*, *-t-*, *-d-*, *-s-*, *-z-*, *-k-*, *-g-*, *-x-*, *-m-*, *-n-*, *-v-*.

2. Детермінативно розширені дериваційні гнізда (**Kьb-*, **Kьl-*, **Kьlp-* і т. ін.) — це гнізда з надзвичайно складною

фонетичною еволюцією, яка зумовлена певними фонетичними процесами, що формально видозмінювали одну й ту саму назву, зокрема: а) еволюція сонанта *l > l, l'*, що спричинилася до формування аблаутних варіантів (**Kьlb-/ *Cьlb-*, **Kьlp-/ *Cьlp-*, **Kьld-/ *Cьld-* і т. ін.); б) збереження S-mobile в кожній із цих основ, яке зумовило появу лексичних паралелей на зразок **Kьlba / Skьlba*, **Kьlpa / *Skьlpa*, **Kьlda / *Skьlda* і т. ін.; в) різноманітна вокальна реалізація сонанта *l* у кожній детермінативно розширеній основі, рівнозначна п'ятифонеминому ряду (*l > ъl > ol, эl, ыл > il, al, ul*). Це означає, що слов'янське слово, наприклад **Kьlba*, могло реалізуватися в діалектах як *Калб, Кэлб > Келб, Кылб > Килб, Колб, Кулб*; г) фонетична еволюція плавного в кожному з вокальних варіантів, а саме: зміна плавного *л* на білабійний *в / ѱ* (і т. ін.) (*Колм > Ковм, Коѱм* і т. ін.); зміна плавного *л* на *ј* (через стадію *л > л'*), так звана солодкозвучність (*Колб > Койб*); асимілятивна заміна плавного *л* лабіальним (*л > м, л > в*) в основах з лабіальними детермінативами *б, п, м, в* (*Колва > Ковва; Колпа > Компа* і т. д.); оглушення *в*, який виник із *л*, перед глухим детермінативом (*Колта > Ковта > Кофта*) з подальшою еволюцією *ф* (*Кофта > Конта, Кохта*); г) абсорбція плавного в кожному з вокальних варіантів основ з детермінативами (*Колба > Коба, Челда > Чедда* і т. ін.); д) метатеза в групі «плавний + детермінатив > детермінатив + плавний» (*Колда > Кодла, Колба > Кобла* і т. ін.). Особливістю цього явища є те, що зазначені фонетичні одиниці властиві кожному детермінативно розширеному дериваційному гнізду зразка **tьlt* (див. с. 6–7).

Усього за цією методикою етимологізування в гнізді **(s)kel-* реконструйовано 1418 імовірних праантропонімів, що із 3546 рефлексів сукупного реєстру становить близько 40 %, а це великий ресурс для реконструкції праслов'янського апелятивного фонду. Завдяки послідовній етимолого-дериваційній системності й досконалій логіко-мотиваційній аргументованості зазначена методика в руках досвідченого ономаста стає гарантом надійності отриманих результатів. Наприклад, відомий в українських діалектах географічний термін *кабан* «гола вершина гори» знаходиться пояснення в гнізді **(s)kьlb-* через ста-

дію **калбан*, **ковбан* (с. 192), хоч традиційно мовознавці непереконливо пов'язують його з омонімічною назвою тварини, яку вважають тюркізмом. З огляду на семантико-мотиваційні зв'язки, фонетичну і словотвірну структуру укр. *Кавказ*, рос. *Кавказов* цілком аргументованим є віднесення їх до континуантів праантропоніма **Къlkazъ*. І таке глибоке бачення «прихованих» структурно-семантичних та мотиваційних зв'язків реалізується в більше ніж половині одиниць численного фактичного матеріалу. Щоправда, широкі можливості цієї методики для творчого й ефективного використання в назвах із затемненою етимологією повинні спиратися на обережний підхід, який ураховує ймовірність іншого походження антропоніма. Так, серед пояснених у рецензованій праці трапляються антропоніми, запропонована етимологія яких сприймається не такою однозначною, як вважає автор. Зокрема, викликає сумнів постання ойконіма *Чабани* в праслов'янському гнізді **Съlbанъ* (с. 205), коли продуктивною в українській ойконімії була й залишається модель трансонімизації форм множини антропонімів або онімизації групової назви людей за родом діяльності. Виникають певні сумніви і щодо походження в гнізді *(s)*къlb-* віддаленого від старожитніх слов'янських земель гірського масиву на Уралі *Куйбас* з вершинами *Большой Куйбас* і *Малый Куйбас*, у яких, на думку автора, відбувся перехід -л- > л' > -й- (с. 198). Природнішим для цього регіону видається виникнення назви у зв'язку з казах. *куй* «вівця» і *бас* / *баи* «голова», тобто «голова вівці», за продуктивною в оронімії образною ознакою: «частина тіла поширеної в регіоні тварини» > «схожий на неї географічний об'єкт».

Завершують текстову частину мо-

нографії наукові замальовки з різних проблем етимології, об'єднані в розділі III «Антропонімії етюдів» (с. 347-370). Як завжди, автор робить аргументовані оригінальні припущення щодо походження різних основ, часто заперечуючи відомі версії або істотно уточнюючи їх. Так, зібравши численний фактичний матеріал у слов'янських мовах зі спорідненими основами **Ētr-*, **Ētran-*, **Ētrist-* та ін., В. П. Шульгач реконструював понад десяток похідних антропонімів, які разом з твірними апелятивами формують етимологічне гніздо зі значенням «почервоніння; той, що ятриться». З огляду на це за кольоровою ознакою води, ґрунту, дна річки могло виникнути і кілька гідронімів: *Ятрань*, *Ятра*, *Ятранка* в Україні, Білорусі, Болгарії, які етимологізують (О. М. Трубаčov) як неслов'янські (фракійські) утворення з **iě-tr-* «швидкий, стрімкий».

Четверта частина багатотомної праці «Нариси з праслов'янської антропонімії», як і інші частини (перша, друга, третя і п'ята), вже стала подією в слов'янській ономастиці, хоч і не того рівня, якому вона відповідає. Ці книжки мали б значно більший розголос, якби вдалося провести їхню загальнонаціональну й міжнародну презентацію, прочитати на їхній основі спецкурси для студентів-філологів, відзначити їх науковими і державними преміями тощо, але для цього потрібні зусилля не тільки і не стільки самого автора, а й колективне сприяння вітчизняних мовознавців і, особливо, матеріальна та моральна підтримка з боку держави в особі Інституту української мови НАН України, Президії НАН України, відповідних владних структур. Дослідник, який подарував світові низку фундаментальних праць загальнослов'янського значення, заслуговує на таку увагу й відзнаку.

В. ЛУЧИК

IMIENNICTWO ZIEMI CHEŁMSKIEJ W XVI–XVII WIEKU

Warszawa : Sowa, 2017. — 320 s.

Наукова література з історичної ономастики поповнилася новим солідним виданням — монографією знаної польської дослідниці Ірени Митник «*Imiennictwo ziemi chełmskiej w XVI–XVII wieku*», що спроектована на вивчення проблеми формування антропонімікону XVI–XVII ст. з урахуванням особливостей його функціонування на території конкретного географічно-адміністративного регіону, що окреслює польсько-українське прикордоння, — територію Холмщини.

Авторка здійснила багатоаспектне й поліпараметричне дослідження, урахувавши низку соціолінгвістичних критеріїв, що впливають на функціонування мовних одиниць, насамперед етнічного, станового, гендерного, вікового, що важливі для становлення відповідних антропонімів. Найсуттєвіше, власне, те, що досліджуваний антропонімікон формувався в умовах взаємодії двох споріднених лінгвокультур: він є наслідком складного процесу взаємодії, взаємовпливу, запозичення.

Вивчення онімного простору загалом має важливе значення для розуміння особливостей розвитку людства, гуманітарних наук і мовознавства зокрема, оскільки надає важливу інформацію для глибшого пізнання історії, географії, культури та ін. Однак провідна роль у цьому процесі належить усе-таки антропонімам.

Як видається, актуальність порушеної проблеми виражена вже самим дослідницьким об'єктом, предметом і матеріалом, адже «кожен онім — власна назва містить інформацію про особливості іменованого об'єкта, історичну епоху, в якій виникла назва, етнос, котрий створив назву, мову, на якій створена назва, й багато іншого»¹. Значущість аналізу, здійсненого І. Митник, підсилює окреслений нею хронотоп і чинник явища метисації (хоч цей термін

дослідниця й не використовує)² як процесу й наслідку взаємодії споріднених мов, оскільки докладно описано глобальне явище, як зазначає сама авторка, становлення «польської й української антропонімної системи з урахуванням державного розшарування її жителів та міжмовного взаємовпливу, відображеного в іменуванні» (с. 43).

І. Митник поставила цілком конкретну й важливу для науки мету — здійснити «паралельний опис розвитку антропонімних систем холмської землі в XVI–XVII століттях» (с. 50), якої, відразу наголосимо, зуміла досягти. Дослідниця сфокусувала увагу на власних назвах, що слугували для номінування трьох основних укладів — шляхти, міщан і селян як складників прикордонного антропонімікону.

Авторка рецензованої монографії справедливо вказує, що її дослідження певною мірою доповнює працю Е. Волніч-Павловської, яка описала антропонімію руського воєводства без холмської землі³. Отже, безперечною є й новизна рецензованої монографії, оскільки заповнено ще одну прогалину в історії слов'янської антропонімії.

Фактичний матеріал авторка збрала самостійно на основі ретельного аналізу джерельної бази, основна частина якої — рукописні документи, зокрема юридичні акти (с. 54–58). І. Митник наголосила, що дібрані нею антропоніми ґрунтуються на конкретних документах, які створені на холмській землі й датовані XVI–XVII століттями. Авторська картотека становить майже 10 тис. онімів, що, як видається, дає право вченій зробити вірогідні й обґрунтовані висновки. До того ж фактологічний до-

² Див.: *Намачинська Г. Я.* Питання про вплив української мови на російську як наслідок метисації // *Studia Ukrainica Posnaniensia*. — 2017. — Zesz. 5. — С. 135–141.

³ *Wolnicz-Pawłowska E.* Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnym województwie ruskim. — Wrocław, 1978. — 180 s.

¹ *Зубко А. М.* Українська ономастика: здобутки та проблеми. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2007. — С. 262.

слідницький матеріал у неї чітко кодифікований, щодо кожної антропонімної одиниці вказано джерело її фіксації, а це засвідчує дослідницьку сумлінність, ретельність і заслуговує схвалення.

Зазначимо також, що рецензована монографія — наслідок багаторічної й плідної діяльності дослідниці, оскільки ця праця ґрунтується на певному синтезі, узагальненні теоретичних положень, які були викладені в розвідках І. Митник, що подані в списку використаної літератури. Це низка наукових студій, підготованих у період з 2007 по 2017 рр. (див.: *Imiennictwo szlachty polskiej w ziemi chełmskiej w XVI wieku* // Мова в дзеркалі особистості, Івано-Франківськ, 2013, с. 94–107; *Środki i sposoby identyfikacji szlachty polskiej w ziemi chełmskiej w XVII wieku* // *Studia Ucrainica Varsoviensia*, 2014, т. 2, s. 113–120; *Rodzime i obce. Z badań nad imiennictwem pogranicza polsko-ukraińskiego w XVI–XVII wieku* // Типологія та функції мовних одиниць, 2014, № 1, с. 281–294; *Antroponimia szlachty ukraińskiej ziemi wołyńskiej i chełmskiej w XVI wieku* // *Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodnie*, 2015, т. 8, s. 113–12) та опублікованих у серйозних теоретичних часописах Європи (див.: *Славянський слой в антропонимиконе польско-украинского пограничья в XVI ст.* // *Onomastikas pētījumi. Onomastic Investigations*, Rīga, 2014, с. 187–197; *Identyfikacja mieszkanców pogranicza polsko-ukraińskiego w XVI–XVII wieku* // *Beiträge zum 18. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*, Wiesbaden, 2015, s. 177–185). Важливо також, що монографія базується на словнику, укладеному І. Митник, під назвою «*Słownik historyczno-etymologiczny antroponimów ziemi chełmskiej (XVI–XVII wiek)*» (Warszawa, 2017), де впорядковано масивний фактичний дослідницький матеріал, який покладено в основу авторського теоретичного осмислення. Цей словник заслуговує на окрему рецензію.

Крім цього, І. Митник здійснила глибокий аналіз великого масиву літератури з досліджуваної проблеми, що вже само по собі має цінність як ретельно зібраний і схарактеризований показник наукової літератури з актуалізованої проблеми, який буде корисним й іншим науковцям. Список цієї літератури становить: а) перелік документальної, фактологічної літератури, зокрема, про що йшлося, і рукописної, як-от: «*Akta miasta*

Chelma 1619–1677», «*Akta dóbr Świerze 1644, 1678*», «*Akta miasta Hrubieszowa z 1601–1615*», «*Akta miasta Kryłowa 1616–1698*», «*Księga grodzka chełmska. Rejestry podatkowe z 1653–1676*», «*Księga grodzka krasnostawska. Rejestry podatkowe z 1652–1676*», «*Księga urodzeń parafii rzymsko-katolickiej Czulczyce 1689–1700*», «*Księga urodzeń i małżeństw parafii rzymsko-katolickiej w Siennicy Różanej z 1623–1700*» та ін., б) важливі словники власних назв відповідних часових періодів, спроектовані на досліджуваний простір функціонування антропонімів, як-от: *SSNO, SEMot, AntrPol*, що дали змогу простежити чинник фіксації виявлених фактів у спеціальній довідковій літературі; в) наукова література польських (Й. Бартмінського, Г. Турного, К. Риму-та, Й. Пієпера, Е. Вольніч-Павловської, Г. Пельцьової, В. Чарнецького, Ф. Чижевського та ін.), білоруських (Е. Морошкина, В. Площанського, М. Сенива, Н. Теодоровича) та українських (Г. Бучка, С. Пахомової, Р. Осташа, П. Чучки, В. Шульгача) учених.

Список використаної дослідницею літератури містить 550 найменувань. Він поділений на основну літературу, що цитується (288 позицій), та допоміжну (262 одиниць).

Відзначимо й потужну дослідницьку методику. Крім описового методу, актуалізовано метод порівняльно-зіставний, що проектується не лише на факти двох лінгвокультур, але й на гендерні параметри, вікові, етнічні, станові; використано прийоми етимологічного та соціолінгвістичного аналізів; мовні факти розглянуто в статистичній динаміці одночасно (вивчається мовний матеріал, характерний для XVI ст., й у розвитку — для XVII ст.); використано елементи методу кількісних підрахунків, а також методи контекстуального й дискурсивного аналізів, структурно-семантичного аналізу та класифікаційний метод.

Рецензована монографія має традиційну структуру: складається зі вступу, чотирьох розділів, розлогих висновків та анотації англійською мовою, списку скорочень та літератури, розподіленої відповідно на цитовані й допоміжні джерела. Крім цього, у кінці праці додано карту Речі Посполитої XVI ст. з виокремленням холмської землі. Обкладинка естетично оформлена й репрезентує фрагмент зображення міста Холм XVI ст.

У «Вступі» («Wprowadzenie») (с. 9–58) коротко викладено історію холмської землі, її ключові етапи (окреслено найважливіші дати, суттєві для розуміння історичного поступу, розвитку міста, його розбудови, подається, зокрема, й інформація про першу згадку про Холм, що зафіксована в Літописі Нестора); описано геополітичний статус цієї землі; читачеві запропоновано різні точки зору щодо трактування етапів і характеру її колонізації, звісно, ідеться й про етнос, який проживав на цій землі. Дослідниця фрагментарно розповідає й про історію окремих поселень Холмщини — міст чи селищ (сільських осередків), важливих з огляду на усвідомлення тогочасної політико-економічної ситуації, соціологічної параметризації населення, що необхідно для належного опису антропонімів. Згадано й релігійний компонент — схематично описано історію стосунків між православними, латинською та унітарною єпархіями, що також має певне значення для розуміння тенденцій становлення досліджуваного антропонімікону.

Крім цього, ідеться й про історію опису антропонімікону населення Холмщини в науковій літературі, характеризується те, що зроблено попередниками авторки; цілком справедливо увагу приділено й науковим розвідкам з діалектології, у яких актуалізовано питання, пов'язані з вивченням діалектів, поширених на холмських землях, що також вплинуло на становлення окремих іменних форм.

У вступній частині сформульовано актуальність, новизну праці, окреслено її об'єкт, предмет, матеріал, мету й завдання, методологічні засади. Прагнення розділити зібраний матеріал на дві частини: український і польський антропонімікон — це мотивований авторський концептуальний задум, що дав змогу реалізувати поставлену мету й показати реальну картину поширення антропонімікону в аналізованому регіоні, виявити відмінність, що існувала між двома лінгвокультурами, які паралельно функціонували на Холмщині та відповідно взаємодіяли, показати особливості цієї взаємодії та взаємовпливу.

У першому розділі «Imiona» (с. 59–141) дослідниця запланувала описати паралельно дві розглядувані системи антропонімів — українські та польські власні імена, що, відповідно, традиційно поділяються за гендерним принци-

пом на чоловічі та жіночі.

І. Митник дотримується хронологічного принципу й розподіляє матеріал за століттями, урахувуючи соціальний статус носіїв імен — їхню станова належність: шляхта, міщани, селянство. Зібраний матеріал укладено у вигляді словника за досить складною поліпараметричною схемою: запис імені (актуалізовано форму, що відображена в документальному джерелі), зазначення джерела фіксації, наведення сучасної форми та подання етимологічної довідки за наявності відапелятивних слов'янських форм, що мають тотожну основу; запропоновано й ілюстративну джерельну базу з інформацією про кількість уживань імені в конкретному столітті та про станова належність носія імені. Зазначено ступінь популярності імені, його мотиваційну основу, морфологічну будову, етнічну забарвленість. Звернено увагу також і на конфесійний чинник. Матеріал репрезентовано у формі словникових гасел. В окремих випадках запропоновано таблиці, у яких показано конкретні ознаки й параметри зіставлення. Для порівняння в додаткових таблицях подано найпопулярніші імена, поширені на землях Волині за виробленим у праці принципом. Це полегшує сприйняття матеріалу й може стати основою подальших розвідок.

Другий розділ — «Określenia poimienne» (с. 142–231) присвячено аналізу зібраного матеріалу з огляду на граматичні параметри, зокрема морфемні показники, словотвірні моделі з класифікаційним розподілом його, як і в попередньому розділі, на дві основні гендерні системи — чоловічі й жіночі імена, що стосуються української й польської антропонімії з урахуванням станової належності та хронологічного відтворення за актуалізованими століттями. Повторюється та сама структурна схема подання матеріалу в таблицях з актуалізацією виробленої методики порівняння з показниками, характерними для Волині. Ідеться про мотиваційні схеми онімних номінацій. За традицією виокремлено: 1) імена, що походять від назв місцевостей; 2) імена, що походять від етнічних назв; 3) імена, що вказують на певну залежність; 4) відапелятивні імена; 5) геральдичні імена; 6) запозичені імена.

Як видається, у цьому випадку доцільно було б розмежувати імена дещо інакше, зокрема виділити групу, що ре-

презентує розглядувані оніми з огляду на їхнє питома походження, та запозичені імена, а в середині цих груп простежити підтипи.

Реалізуючи свій задум багатоаспектного аналізу, І. Митник звертає увагу й на такий соціологічний чинник, як імена дорослих та імена дітей з урахуванням гендерного аспекту.

У третьому розділі — «Sposoby identyfikacji» (с. 232–244) авторка здійснила вдалу спробу окреслити способи ідентифікації чоловічих і жіночих антропонімів з урахуванням станового статусу за виробленою параметризаційною схемою.

Завершує працю четвертий розділ — «Wpływy międzyjęzykowe w antroponimii ziemi chełmskiej w świetle kontaktów polsko-ukraińskich» (с. 245–257), присвячений виявленню міжмовних впливів, що простежені в аналізованому матеріалі — антропонимії холмської землі — у світлі польсько-українських контактів.

Польсько-українське прикордоння було предметом наукових розвідок істориків і мовознавців упродовж тривалого часового періоду. Це переконливо продемонструвала І. Митник, проаналізувавши відповідну літературу й зосередивши увагу на матеріалі, що, зокрема, торкається антропонимії досліджуваного регіону.

Відзначимо структурну стрункість монографії, що відбито й у висновках («Uwagi końcowe») (с. 258–266). Вони складаються зі сформульованих дослідницею узагальнень та конкретизованих спостережень, що ґрунтуються на особливостях вияву кожного із задекларованих для аналізу аспектів та параметрів.

Можливо, праця була б ще стрункішою, якби короткі підсумки супроводжували кожний з розділів. А висновки, очевидно, можна було б подати у вигляді паралельних діаграм домінувальних тенденцій у розвитку українського й польського антропоніміконів.

Як видається, праця збагатилася б, якщо б авторка подала й власні погляди на природу лексичного значення антропонімів.

Також можна було б дещо інакше кваліфікувати й той факт, що в струк-

турі значення прізвищ містяться дані про належність до високого роду, наявність титулу. На сьогодні ця ознака не є важливою для осмислення прізвища, а в XVI–XVII ст. виокремлювали відповідні суфікси, що мали прагматичний зміст (ідеться про афікси на зразок *-ski*, *-cki*), — указували на благородне походження носія таких прізвищ.

Уважаємо, що мова монографії відповідає канонам наукового стилю, виклад логічний, переконливий, метамова системна; текст сприймається легко, незважаючи на складність репрезентованого матеріалу. Очевидно, досягненням авторки є й те, що вона створила новий, модифікований жанр наукової праці, який ґрунтується на поєднанні монографії класичного типу з лексикографічними вкрапленнями, що засвідчують великий ступінь фактографічності й документальності наукової студії. Нова форма мотивована новим дослідницьким підходом.

Праця І. Митник має добру перспективу, оскільки глибокий, ретельний і багатоаспектний аналіз може спонукати до порівняння холмського антропонімікону з антропоніміконами інших регіонів України й Польщі та виявляти відповідні тенденції, що можна спроектувати й на відстеження подальшої долі кожної конкретної власної назви в часовій перспективі з урахуванням «моди» на імена, лінгвокультурних «смаків». Вона корисна не лише для мовознавців, а й для культурологів, істориків, етнографів, теологів, для всіх, хто цікавиться пізнанням специфіки паралельно існуючих на Холмщині польської й української лінгвокультур, що відображено в системі відповідних антропоніміконів.

Немає жодного сумніву, що рецензована монографія збагачує польську, українську й ширше — слов'янську ономастичну науку, корисна вона й для лінгвогендерології, соціолінгвістики, порівняльного українсько-польського мовознавства, а тому потребуватиме перевидання. При цьому, на наш погляд, у ній варто було б додати предметний та іменний покажчики. Як видається, монографію необхідно видати й у перекладі українською мовою, щоб вона стала доступнішою для українських учених.

Т. КОСМЕДА,
Д. ЯНЧУРА
(Польща)